

4236

~~5555~~

1075

ГРИЦЬКО КОВАЛЕНКО.

ОПОВІДАННЯ З
УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.

№ 27.

Видавничим Т — вом „СІЯЧ“

в м. Черкасах

видруковані такі книжки:

1. П. Гулак-Артемівський. Твори.	Ціна 55 коп.
2. Є. Гребінка. Приказки.	45 коп.
3. Думи кобзарські.	75 коп.
4. Г. Коваленко. Людина і Громада.	85 коп.
5. Жарти життя.	3 р. —
6. Б. Грінченко. Іван Вигевський.	1 р. 80 коп.
7. Про книжки.	85 коп.
8. Без хліба.	40 коп.
9. Павло хлібороб.	40 коп.
10. Хата.	45 коп.
11. Братства і просвіт. справа.	50 коп.
12. Про пустині.	1 р. —
13. А. Кащенко. За що?	65 коп.
14. Дрібні оповідання.	1 р. 10 коп.
15. С. Черкасенко. Убогий жид. Казка.	20 коп.
16. Як вродилася пісня. Казка.	25 коп.
17. Проф. Сумцов. Вага і краса укр. на-
родн. поезії.	85 коп.
18. Українські співці й байкарі.	65 коп.
19. І. Франко. Semper Tiro.	1 р. 80 коп.
20. Ожешко. Хам.	3 р. —
21. Мод. Левицький. Як писати службові па-
пери українською мовою.	50 коп.
22. Безпартійний Жарт.	40 коп.
23. І. Нечуй-Левицький. Біда бабі Парасці.	45 коп.
24. Микола Джеря.	2 р. 20 коп.

Од видавництва.

Перше видання сеї книжки, дякуючи неможливо тяжким обставинам видавничої справи, а також бажанню де-яких Земств і окремих замовців мати сей підручник в початку 1918 року, щоб скористувать його для шкіл, „Сіяч“ примушений був видати сю книжку без ілюстрацій. Друге ж видання буде випущене ілюстрованим.

1917

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE
BUREAU OF PLANT INDUSTRY
WASHINGTON, D.C.

ГРИЦЬКО КОВАЛЕНКО.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ОПОВІДАННЯ З
УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.

БІБЛІОТЕКА
Льв. державного
історичного музею

№ 27.

4236

Львів. стис.-участ. библ.
1949р.

~~27/48~~

X/3

Львівська університетська
наукова бібліотека

№ 2737

Черкаси
Друкарня Видавничого Т-ва „Сіят“
1918 р.

ПЕРЕДМОВА.

Моя „Українська історія“, що так прихильно була прийнята громадянством, учительством і критикою, призначалася в свій час (року 1906) найбільше для читання, бо тоді ще не вільно було навчати нашої історії в школах. Потім виявилось, що та книжка придатна, як підручник, для навчання історії в вищих—початкових школах, гімназіях, а також у школах хліборобських, ремісничих і інших, де діти здобувають науку більше, ніж у початкових школах. У тій книжці систематично переказано, в стислім викладі, події з історії народу нашого, при чому подається так багато фактів та імен, що малим дітям у початковій школі було б важко те все затишити.

Через те виявилася потреба написати отсю книжку, призначену для початкової школи. В сій новій книжці простими словами переказані найважливіші події з минулого життя нашого народу, подані характеристики минулих епох. При тому число поданих фактів значно зменшено і додано зразки з поезії народньої, усної і книжної, що характеризують ту чи іншу епоху. Ті зразки не введені в текст, помічені окремо, при кожному відділі, і можуть служити додатком до основного тексту; вони не призначені до виучування напам'ять,— досить їх прочитати, з поясненнями учите-

ля. Коли в школі знайдеться час, то можна прочитати дітям і інші подібні зразки, із збірників пісень, з Кобзаря і т. п.

Автор з щирою подякою прийме уваги і поради людей компетентних, учителів, про потрібні на їх думку відміни і додатки в сій книжці.

1917—XI—14.

Полтава.

Про давні часи.

1. СЛОВЯНИ.

Народ Український належить до великої сем'ї народів Словянських. Колись давно Слов'яни були одним народом, потім почали розселятися по сусідніх землях. Живучи довгий час нарізно, позичаючи від чужинців в тій чи иншій стороні де-які звичаї, переймаючи потроху й чужі слова, Слов'яни поділилися на окремі народи. Кожний з тих народів має тепер свою мову і свої звичаї. Так настали народи: Український, Московський (або Великоруський), Польський, Сербський, Чеський та інші. Усі ті народи говорять ідоси мовами хоч не однаковими, та все-ж схожими між собою, так, що наш чоловік, добре прислухавшись, може розуміти Поляка, Москаля, Чеха. У всякому разі помітить, що в тих мовах багато подібного до нашої,—не то що мови німецька або турецька, котрих зовсім наш чоловік не розуміє, коли тих мов не вчився.

Наші люде з давніх давен жили там, де й тепер єсть осередок нашого народу, — близько Дніпра, у теперішній Київській губ. і далі на захід. Та вже давно люде наші почали розселятися і на лівім боці Дніпра, по річках Десні, Сейму, Супою, Сулі.

Наші люде не мали ще тоді одного спільного імени, не звалися Українцями, а просто Слов'янами (разом з іншими народами Слов'янськими). Окремі племена звалися кожне своїм іменем. Так, плем'я, котре мало город Київ, звалося — *Поляни*; а ті, що жили в лісах (на захід від Полян), мали ім'я — *Деревляни*. Люде, що жили на лівім боці Дніпра, над Десною, Сеймом і Сулою, звалися *Сівруки* або *Сіверці*. На захід від Деревлян жили *Дуліби* або *Волин'яни*. Усі отсі племена говорили мовою нашою і були предки теперішніх Українців.

В сусідстві з нашим народом жили племена: Великоруські (Вятичі, Радимичі), Білоруські (Дреговичі), Польські і інші.

2. СТАРОДАВНЄ ЖИТТЯ.

Коли ми оглянемося до давніх часів, за 1200 і 1500 літ назад, то побачимо, що й тоді вже наші люде вміли сіяти хліб і дуже любили

й шанували хліборобство. Бо земля наша добра і родюча, вона рано заохотила людей до хліборобства.

Жили тоді люде невеликими селами і городами.

Села стояли здебільшого над річками та балками, ховаючись від холодного вітру під горою. Хатки невеликі, трохи менші теперішніх селянських хат, ліпилися під горою, проти сонця, близько одна до одної. Для хати викопувався точок у глині, так, що задня стіна хати тулилася до глини, а передня, з двома віконцями, дивилася на долину, на сонце. Стіни хати робилися з дерева або з хворосту, і обмазувалися білою глиною.

Не легко було чужому й знайти ці хатки: з гори їх не видно, а з долини вони закриті деревом, кущами. У хаті—піч, на тому самому місці, де й тепер по наших хатах піч стоїть. Піч тоді робилася без цегли, з глини. Дим з печі виходить у дірку біля дверей; пізніше стали робити комін, щоб дим виходив коміном у сіни. Сіни—з хворосту, паліччя, необмазані.

У сінях—жорна: великий камінь гладенький, на якому ростирали зерно меншим каменем.

При хаті—двір і кошара чи стайня для

худоби. Держали корів, волів, коней, свиней, овець, курей. А псів держали ще й тоді, як не вміли сіяти хліба і як ще не держали ніякої худоби: пес-то найдавніший приятель і сторож людини.

Перед хатою в долині, між кущами калини і лози — криниця або копанка, щоб воду брати. А ще далі в долині — луги з річечкою, очеретом.

За хатою, поміж лісом, невеличкі нивки, де сіяли ячмінь, просо, жито, пшеницю, льон. З льону вміли прясти нитки і ткати полотно. З овечої шерsti робили сукно.

Уміли робити добрий череп'яний посуд і гарно випалювали його. Раніше той посуд ліпили просто руками, а тоді вже мали гончарського круга, щоб краще і зручніше ліпити. На посуді часто робили малюнки, прикраси: зубчики, човники, цяточки, хрестики.

У сусідньому лісі, в дуплах, знаходили диких бжіл і брали мед, віск. І знарошне робили дуплянки (вуліки), для бжіл.

Ловили рибу в ріці, а в лісах били і ловили тенетами дикого звіря. Особливо цінилися хутра дрібних звірів: білок, куниць, бобрів, соболів, горностаїв. Тоді ці хутра були замісто грошей, ними платили і податі давали. Хутра йшли на одержу, на шапки.

Тодішні люде вже мали залізний струмент і зброю. (А раніш, давно перед тим, не знали заліза й міді, орудували струментом і зброєю з дерева, кістки, рога, каменю). З заліза робилися вістря (кінці) стріл, ратиці (копія), вудила, стремена, мечі, наральники, сокири, ножі, серпи й коси, кресала.

Одежу мали прості люде подібну до тієї, що й тепер ще по глухих сторонах України носять: полотняну сорочку, штани, свиту, керею, хутрянну шапку, на ногах—поштоли, або й чоботи. Багаті люде купували на одержу дорогу матерію, привезену з чужої, Грецької, землі.

3. ВІРА.

Наші люде тоді ще не були христіянами, хоч християнська віра вже була поширена в грецьких землях. Наші люде дуже шанували і почитували все те добре, що бачили в природі: соняшне тепло, і світло, ясний день, весну, літо, воду в криниці. Боялися грому, боялися полісуна, що ніби-то живе в темнім лісі, русалок, що живуть у воді. Молилися до великого, доброго соняшного бога, звали його Дай-богом; великим богом вважався *Перун*, бог

грому і неба, він воює з злими духами, поби-
ває їх громовими стрілами. Шанували бога Ве-
леса, теж соняшне божество, що помагало худо-
бі, скотині. Були й інші боги. Та ще люде
наші не мали тоді ні церков або каплиць, ні
священників—жерців, щоб за людей богам
молились і жертви приносили. В кожній хаті
найстарший молився за свою сем'ю, а за ці-
лий рід чи плем'я молився той, хто був найстар-
ший (князь).

Зімою, у той час як сонце повертає на
весну (це буває у місяці грудні) справлялися
великі свята, як тепер різдвяні, в честь соня-
шного бога і його перемоги над холодом і тем-
рявою. З того часу і досі zostалися: кутя з
узваром, колядки, щедрівки. У тих колядках
та щедрівках співали про великі сили приро-
ди, про «дивнеє народження» нового літа, про
хліб та врожай,—бо дуже наші люде шану-
вали хліборобство.

На початку весни знов справляли великі
свята,—веснянки. А в початку літа, як сонце
стоїть найвище і день буває найбільший,—
справлялося велике свято в честь сонця. Від
того свята й досі де-що зосталося,—як згад-
ність купала, кладуть вночі огонь, котять ог-
няне колесо і т. д.

Вірили, що людина по смерті живе «на

тім світі» і що життя те подібне до тутешнього. Як ховали мертвого то клали йому їжу, струмент, зброю. Або палили труп на огні, разом зо всім тим, що давали мертвому на той світ. Над спаленим або похованим насипали високу могилу і на їй справляли «тризну», — нили, їли, помершого споминали, славили. І потім у поминальні дні приходили на могилу і знов справляли тризну.

Колядка.

Ой за горою, за кам'яною
Там збіралися три товариші:
Один товариш—то Сонце красне;
Другий товариш—то Місяць ясний;
Третій товариш—то дрібний Дощик.

А Сонце каже: як ізйду я,
Як ізйду я в неділю рано,
То ізрадіють усі на світі.
А Місяць каже: як ізйду я,
Як ізйду я звечора рано,
То ізрадіє риба у морі,
Люде в дорозі, звірі у полі.

А дощик каже: як упаду я,
Як упаду я тричі на землю,
То ізрадіє жито, пшениця,
Жито, пшениця, всяка пашниця.

Новий рік.

Ідосі вдержався від найдавніших часів:
звичай посівати зерном на Новий Рік, про-
мовляючи:

„На Новий Рік, на Нове літо, сійся, родися
жито—пшениця і всяка пашниця, на щастя, на
здоров'я!“

Щедрівка.

(Співають проти Нового Року).

Ой сивая та зозулечка...

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Усі сади та облітала,
А в одному та й не бувала.

А в тім саду три тереми:
У першому—красне Сонце,
У другому—ясний Місяць,
А в третьому—дрібні Зірки.

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Ясний місяць—пан господарь,
Красне сонце—жона його,
Дрібні зірки—його дітка.

Щедрий вечір, добрий вечір!

Веснянка.

Розлилися води на три броди
Гей—гей, діти—квіти, весна красна,

Зілля зелененьке!

У першому броді зозуленька кує.

У другому броді соловей щєбєчє.

У третьому броді—сопілочка грає,

Гей, діти—квіти, весна красна,

Зілля зелененьке!

Зозуленька кує, бо літо віщує.

Соловей щєбєчє—садки розвиває.

Сопілочка грає—людей звєсєляє.

Гей, діти—квіти, весна красна,

Зілля зелененьке!

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1000 UNIVERSITY AVENUE

CHICAGO, ILL. 60607

1900 UNIVERSITY AVENUE

CHICAGO, ILL. 60607

1900 UNIVERSITY AVENUE

CHICAGO, ILL. 60607

1900 UNIVERSITY AVENUE

CHICAGO, ILL. 60607

1900 UNIVERSITY AVENUE

II.

Велика Київська держава.

1. місто, город.

Для оборони від ворогів наші люде колись робили городи, українські міста. Таке місто робилося десь на горі, над кручею, обводилося валом, насипаним з землі, ще й глибоким ровом. А на валу ще стіна робилася з дерева. У такий город тікали люде, як приходило вороже військо, і там оборонялися, одбивалися. Туди-ж зносили всяке своє добро, заганяли й худобу.

Малі городки бували часто, а подекуди бували й великі. У великому городі бувало торгове місто; там відбувалися усякі торги, жили купці, ремісники, промислівці.

Вести торг, везти усяке добро на продаж, найлегше тоді було ріками, на човнах. Бо добрих сухих доріг і мостів не було. Найкраща тоді була дорога—річками, водою; і зимою, як замерзне, можна добре їхати по річці саньми—гладенька дорога.

Найбільші городи були над великими рі-

ками, або там, де ріки сходяться. На Десні стояв город Чернігов, на Дніпрі — Любеч; а там, де до Дніпра впадають великі ріки, де сходяться великі водяні шляхи, Припять, Десна — там стояв найбільший город Київ.

З далеких північних сторін, що лежать над Балтійським морем, озерами та річками, йшла велика торговляна дорога на Київ і далі до Чорного моря, у далеку, багату Грецьку державу.

Тією дорогою наші люде возили на продаж те, що мали: хутра — шкурки звірів (бообрів, куніць, білок) мед, віск; а собі за те купували всякі дорогі матерії, вироби з золота, срібла, усякі прикраси, струменти і зброю.

Найбагатші, старші люде в городі звалися *боярами*. Були й князі, та вони тоді не мали великої сили; їхнє діло було — водити людей на війну, а всіма справами громадськими орудували бояри і віче: так звалося зібрання народне. На віче сходилися всі, хто хотів, з города і з сусідніх околиць; там вирішались всі важніші справи: про мир і про війну, про згоду з сусідами, про всякі громадські порядки.

2. ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ. (900—980 р.)

Великою водяною дорогою по Дніпру до Греків ходили *Варяги*, — вони жили над Бал-

тійським морем (тоді воно звалось Варязьким морем). Тодішні купці були разом і вояками, ходили чималими ватагами, цілим військом, щоб можна було від ворогів оборонитися, а часом і самим на кого напасти. З отаких видно Варягів настали в Київі князі.

Князь мав при собі *дружину*,— охоче військо, що служило князеві і ділилося з ним тим, що здобуде на війні. В дружині служили як Варяги, так і наші люде.

Княжий рід, що князував у Київі, звався *Руським*. І земля Київська звалася Руською. Потім, пізніше, як Київські руські князі запанували й над іншими сусідніми землями, то й ті землі стали зватися Руськими. Так зветься Руськими землями не тільки ті, де живуть наші люде, Українці, а й Московські, і Білоруські, через те, що над усіма тими землями колись запанували Київські, Руські князі.

В Київській літописі згадуються перші князі—*Аскильд* і *Дир*. Вони ніби князували удвох разом, а потім прийшли Варяги і їх побили. Тоді князем став *Олег* і далі—*Ігорь*.

Сі князі, пануючи в великому, багатому Київі, мали велику дружину, і могли з нею ходити в далекі походи щоб підбивати для себе інші землі, брати дань. Ходили вони вій-

ною й на Греків, за море, і по інших сторонах. З Греками укладали мирні договори,— про торгівлю і про добру згоду.

Князь підбивав під себе сусідні землі для того, щоб платили йому дань. Дань давалася не грішми, а всяким добром: шкурами, хутрами, медом, воском. Що-року князь ішов по тих землях на *полюддя*: ішов збирати з людей данину. Робилося се найбільше зимою. Люде звозили і зносили, десь до берега річки усе, що мусили давати; рубали дерево, робили великі човни, складали в їх усе добро. А на весні човни пускалися річкою до Дніпра і до Київa. Там з усіх земель сходилося багато таких човнів, і тоді княжі слуги, дружинники і купці везли те все Дніпром до моря, у Грецьку землю, а в-осени верталися, вимінявши у Грецьких купців іншого краму.

Коли яка земля не хотіла коритися князеві і давати йому данину, то князь ішов на ту землю війною, хапав людей у неволю і тих невольників теж продавав у далекі сторони. Трудно було сусіднім землям одбитися од Київського князя, бо він був найбагатший, держав велику дружину.

Ходив Київський князь війною і на близькі землі—Деревлян, Сіверян і на далекі, за Дунаєм і коло Каспійського моря. Деревля-

ни одбиваючись, убили князя Ігоря, та його жінка, княгиня *Ольга*, знов їх підбила, і вони мусили коритися. Княгиня Ольга була вже християнкою, бо тоді немало вже було людей у Києві, що пристали до Христової віри, навчившись від греків.

Син Ігоря і Ольги, *Святослав* був великий вояка і добрий товариш своїм дружинникам. Дружина любила його, він з нею усім ділився по-товаришеський. Одягався, як простий селянин, у полотняну одежу, носив чуприну (як пізніше запорожці), спав у полі, поклавши сідло під голову. Не возив з собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, а порізавши конину чи яловичину, припікав над вогнем і їв. Ходив війною за Дунай, бився там з Болгарами та з Греками, а тоді помирився з Грецьким імператором. Як вертався Святослав додому, то його напали кочовники і вбили.

ПІСНЯ ПРО КНЯЗЯ ОЛЕГА.

Про князя Олега колись зложена була приповідка чи пісня (котру потім записав літописець), ніби той князь загинув від свого коня, як сказав йому старий віщун. Подаємо ту пісню в перекладі нового поета.

I.

Вже зібрався Олег віщий
На вражу недолю (на війну).

Їде конем білогривим

По чистому полю.

Олег їде чистим полем,

Грає білогривий,—

Але хто ж то коло гаю,

Як молоко сивий?

Лиш палиця коло нього

Та гуслі без струнів...

То великий старець божий,

То віщун Перунів

І Олег до того старця

Коня повертає;

Через сідло поклонився,

Віщуна питає:

— „Скажи мені, старче божий,

Перунів пророче,

Чи скоро я, чи не скоро

Сплющу свої очі?

І не бійся, і не тайся,

Я дармо не схочу,

Я за слово правдивее

Тебе озолочу.“

— „Та мені то,“ віщун каже,—

„Нічого боятись,

А золотом твоїм, княже,

Не озолочатись.

Срібла, злота не ношу я,

Князів не боюся,

А що буде із тобою,—

Я не потаюся.
Ти шасливий, пане-княже;
Недолі не знаєш;
Та як будеш умірати,
Мене спогадаєш.
Тебе, княже, не спиняють
Ні яри, ні гори,
Затишає під тобою
І синєє море
Твою броню золотую
Мечі не рубають,

І гострії вражі стріли
Помимо літають.
Під тобою й білогривий
Чинить твою волю
То літає, як крилатий,
По вражому полю,
То спиниться, як камінний,
Як вудила здвинеш,—
А все таки ти від нього,
Ти від коня згинеш!“

І подумав Олег віщий
Тай не довіряє,
Через гриву похилився
Із коня злізає,
І крутую шию гладить,
І став промовляти:
„Ой коню мій, вірний коню,
Ой брате мій брате!
Не з тобою ж я, мій коню,
Літав через гори,
Не з тобою-ж я, мій коню,

Ходив і за море?
Тепер годі вірний коню,
Годі, милий брате,—
В золоті твої стремена
Мені не ступати!...
У стремена не ступати,
В сідлі не сидіти,
І з тобою в чистім полі
Вітром не летіти...
Гуляй собі, вірний коню!
А ви мої діти,
У зелену пополому
Коня одягніте
І давайте йому пити
З моєї криниці
І давайте йому їсти
Ярої пшениці!“

І вірнії його слуги
Білогрива взяли,
А другого вороного
Князеві подали.

II.

Ось надходить і проходить
Не час, не година
Аж гуляє Олег віщий,
Гуляє дружина;
І срібнії, й золотії
Чари вихиляють,
І давнії, і новії
Бійки споминають...

— „А що ж мій кінь білогривий?“

Олег запитався.

— „Не питайся, милий княже!“ —

Слуга обізвався:

— „Давно уже білогривий

Гуляє на волі,

Коло Дніпру широкого

На чистому полі;

І на ньому уже, княже,

Зіллям зелениться

Не зелена пополома, —

Зелена травиця.“

І тримає Олег чару,

Тай не вихиляє,

Похилився головою

Тай собі гадає:

„Не чекав моєї смерти,

Загинув білогривий...

А де ж слова твої віщі,

Віщуне ти сивий?“

І поїхав Олег віщий,

Поїхали гості,

Коло Дніпру на березі,

Оглядають кості.

Там дощі їх вимивають,

Порох присипає,

І над ними буйний вітер

Траву колихає...

І Олег на білий череп

Наступив ногою

І говорить: „Спи, мій коню,

В мирі та спокою,

Спи, мій коню, у спокою,

Піском засипайся,
Жовтим піском засипайся,
В траву завивайся,—

Та не жалуй на Олега,
Що він тебе кинув,
Що без нього ти без слави
Серед поля згинув...
Не на князя, коню, жалуй,
Не на пана свого,—
На віщуна, коню, жалуй,
Віщуна старого!“
Але знати, пане-брате,
Того не бувало,
Щоби слово віщунове
Дармо пропадало.
І ще кости білогрива
Вода не обмила,
Як гадюка у черепі
Гніздо собі звила.
І тільки лиш Олег віщий

Череп настунає
А гадюка із черена
Вже діри шукає.
Олег мову починає
З віщуна сміється,
А гадюка із черепа
І пінить, і в'ється...
Олег мови не кінчає,
Скочив як на муках:
Йому в ногу засмокталась.
Чорная гадюка...
промовив Олег віщий:

„Твоя правда, сивий:
Згубив мене мій кінь вірний,
Мій кінь білогривий.“

Зеленіє на могилі
Свіжая дернина:
Над Олегом п'є-гуляє
Сивая дружина;
І срібнії, й золотії
Чари вихиляє
І давнії і новії
Байки споминає.

С. Руданський.

3. ВОЛОДИМИР І ЯРОСЛАВ.

Святослав ще за життя свого постановив си-
на свого князувати в Києві. Другий син, Во-
лодимир, вигнав брата з Києва і сам став Київ-
ським князем. Київський князь був найстар-
ший між усіма руськими князями, бо Київ-
ське князівство було найбагатше і найславніше.
Через те кожному князеві хотілося князувати
в Києві.

Володимир наново привернув до Київ-
ської держави усі сусідні землі, українські, бі-
лоруські, великоруські; на непокірних ходив
війною, і так став князем на всій руській землі.
Воював з греками і, хочачи собі більше че-

сти і слави домагався, щоб грецький імператор віддав за його свою сестру.

Греки сказали, що нехай перше Володимир вихреститься, прийме християнську віру, бо за нехрещеного царська сестра не піде. Володимир охрестився, взяв собі за жінку грецьку царевну, покликав священників та архієреїв і охрестив народ свій. Так Христова віра запанувала в нашій землі (року 988). Разом з тим у нашу землю принесені були книги, писані мовою Задунайських Словян, — тая мова була хоч не наша, а все-ж зрозуміла нашим людям. Скоро і в нашій землі почали писати книги, заводити школи. Прийшли з греків і всякі майстрі, що церкви строїли і всякі вироби виробляли.

Князуючи у Києві Володимир посадив меншими князями по інших землях своїх синів, щоб ті землі кріпше держалися Києва.

За те, що Володимир охрестив народ наш, шанують Володимира як святого. Сам він, ставши християнином, був дуже ласкавий і добрий до людей, милостивий до убогих, сирот. Часто справляв великі бенкети для своєї дружини, бояр, часом і для всіх людей, особливо для вбогих. Про Володимира така й зосталася пам'ять, що він був ласкавий, як

сонечко, до людей добрий, і що він справляв великі бенкети.

Як помер Володимир, то знов почалися, як і колись, сварки між князями,—Володимировими синами. Один з їх, Святополк, надумавав знищити своїх братів, щоб самому бути князем на всю велику державу. Велів убивати своїх братів (отоді загинули брати Борис і Гліб). Та инший брат, Ярослава, покликавши на поміч Варягів, вигнав Святополка з Києва і сам став князем на всю державу, як був і Володимир.

Ярослава прозивали Мудрим, бо він заводив освіту, школи, помагав людям письменним і ученим, видавав закони, будував великі, пишні церкви (от як церкву св. Софії в Києві). Ідучи слідом за Володимиром, Ярослав дбав, щоб наші люде як найбільше навчалися від греків, разом з Христовою вірою, усякої умілості і науки.

Велика і славна тоді була держава Київська, і мала зносити з усіма тодішніми великими державами в Європі. Від тих часів зосталася велика, славна церква св. Софії в Києві. Хоч тую церкву не раз обдирали і руйнували, а все-ж вона хоч не вся, заціліла і була відновлена в XVII століттю. У їй

зосталися і стародавні малюнки, такі міцні, що пережили всі нещастя і руїни.

Зосталися ще тодішні закони, що їх звали «Руською Правдою»,—про карі за всякі провини, про справи судові.

III.

Занепад Київської держави.

1. лихі сусіди.

На південь від Києва, в степах над Чорним морем, кочували дикі народи турецької породи. Здавна їх місце було й застається в Середній Азії, а звідти вони сунули степами, через Волгу і Дін аж до Дніпра, Дністра і Дунаю. Вони хліба не сіяли, городів і хат не будували, жили в ятках чи курінях, випасали великі табуни коней, верблюдів, усякої худоби, переганяючи її з місця на місце, — кочуючи.

Сі кочові народи нападали на нашу землю, грабували всяке добро і забирали людей у неволю. Колись, за щасливіших часів, наші люде були розселилися аж до моря; а як на-сунули в степ кочовники, то наші люде му-сили тікати, одсунутися трохи не до самого Києва і Чернігова.

Давніше в степу кочували *Печеніги*, і ба-гато від їх лиха нашої землі було. Перш во-

ни і до самого Київа підступали. Потім прийшла ще сильніша орда—*Половці* і панувала в степу півтора ста літ. Тяжко було боротися з ордою. Вона переймала наших купців, як їхали до моря, у Грецьку землю, і так тая велика дорога перервлася. Села і города були зруйновані, зоставалися пустками (селища і городища). Та ще було б можна від Половців відбитися, коли б у нашій землі був добрий лад,—тоді була-б і сила. А то біда, що й ладу не було.

2. УСОВИЦІ КНЯЗІВ.

Велика Київська держава складалася з усяких земель і племен, від Карпатів до Волги до надбалтійського краю. Держава ся не була кріпко звязана з Київом, і кожний новий Київський князь мусив наново ті землі війною здобувати. Християнська віра, і освіта, закони, що йшли з Київа, трохи більше об'єднали сі землі. Та все ж по смерті Ярослава вони знов поділилися. Ярослав перед смертю (1054) поділив землі між своїми синами, а синів у його було чимало. Старшому дав Київ і наказував усім синам своїм, щоб не сварились, щоб жили мирно між собою,

щоб слухалися старшого брата, як батька. Та не так воно вийшло.

Тоді ще не розуміли у нас і по інших сторонах, що князь не може ділити державу між синами, як ділить батько своє поле і худобу. Вважали, що всі землі, які належали Ярославу, належать спільно його синам, і кожний з їх має право мати свою частку, свій *уділ*. Кому дістався гірший уділ, той думав відняти в брата кращий. Найкраще князівство було Київське, через те за його найбільше й сварилися.

Малося бути так, що Київським або Великим (старшим) князем мусить бути той, хто найстарший в роді Руських князів: старший брат, або старший дядько і. т. д. Як помирав такий Великий князь, то його місце мусив зайняти той, хто по йому був старший, а князівство свого князя мало перейти до підстаршого, і так далі. Так усі князі мали переходити по черзі з одного князівства до другого, вищого.

Та того не додержували, і трудно було додержувати, як княжий рід розмножився. За старше князівство сварилися, і трудно було розібрати, кому саме належить право.

Та й самі люде по окремих землях хотіли мати в себе постійних, своїх князів, а не тимчасових.

Князі вели війни між собою за землі, а найбільше за велике Київське князівство,— і багато лиха терпіли люде. Часто князі, воюючи між собою, приводили на поміч собі, а на лихо людям,—чужинців: Ляхів, Варягів і Половців. Найбільше було лиха з отих кочовників—Половців.

Так ішло тоді життя: в боротьбі з кочовниками та в усобицях князів. Люде любили тих князів, що добре вміли обороняти нашу землю від орди. Таким князем був *Володимир Мономах*. Він хотів помирити князів, скликав їх на нараду, намовляв воювати гуртом проти Половців, сам багато разів ходив на їх війною. Як був уже він старий, Київське віче (народня рада) покликало його князювати в Києві. Після його там князував син його, хоч він і не був старший у роді. А далі знов пішла довга боротьба за Київ, він був нераз, зруйнований, пограбований. І не було вже надії розібрати, чиє більше право на велике Київське князівство і як можна спинити усобиці за його. Київське князівство і вся Київська земля видимо падали, руйнувалися. Не знали люде, як собі допомогти. Не

могли тоді всі додуматися, що можна завести зовсім инший лад, щоб народня рада взяла в свої руки справи державні і вибирала сама старшого, хоч-би й не з княжого роду. Люде звикли думати, що князювати мусить хтось з того самого давнього роду, що йшов від Ярослава і Володимира.

3. СУЗДАЛЬСЬКА РУСЬ.

Тим часом, як занепадала Київська земля, зростала сила Суздальських князів. Ті князі також були з роду Ярославового, тільки вони звикли вже господарювати в своїх далеких, просторих, хоч і суворих сторонах. Панували вони не над Українцями, а над Великорусинами, або Москалями. Там було спокійніше, Половці туди не доходили (за великими лісами, ріками та болотами). Немало туди й наших людей повтікало.

Суздальський князь Андрій Боголюбський послав своє велике військо на Київ, воно взяло його з бою, попалило, поруйнувало, пограбувало, не минаючи й церков та монастирів. То Суздальський князь знарошне зробив, щоб Київське—українське—князівство занепало, а щоб Суздальське—великоруське—було старше.

По инших українських землях теж не було ладу. Князів стало багато, землі між ними поділилися, князівства здрібніли і не ма-

ли сили. Особливо багато було дрібних князівств у землі Чернігівській.

Тодішнє горе,—і усобиці князів, і напади степової орди—добре описані в тодішній поемі, ті звірства: «Слово о полку Ігоревім» (пісня про військо Ігоря, князя Сіверського).

З ПІСНІ ПРО ВІЙСЬКО ІГОРЕВЕ.

З часів усобиць і боротьби з Половцями до нас дійшла гарна пісня про те, як князь Ігорь Новгород-Сіверський з сином своїм, князем Путивльським, братом і племінником, року 1185, пішли в степ на Половців. Пісню ту зложив тоді і написав невідомий нам поет мішаною мовою церковною і українською. Нові поети переспівали її наново, і ось тут поміщені виїмки з неї.

Чи не гоже ж то нам буде
Словом давнім, брате,
Словом трудних оповідок
Пісню надпочати,—
Пісню тому Ігореві,
Святослава сину,
Що водив колись на бійку
Храбрую дружину.
Глянув Ігорь проти сонця.
Сонце померкало,
І від нього ціле військо
Тьмою покривало.
А він каже до дружини:
«Браття і дружино!

Лучче ж нам потятим бути,
Ніж в полоні гинуть!
А сядемо, милі брати,
На бистрії коні,
Подивимось, погуляєм,
По синьому Дону!»

Іржать коні за Сулою,
В Кіїві весілля,
Трублять труби в Новім-Градї,
Стягли край Путивля.

Ігорь тільки Всеволода
Милого чекає...

Аж Всеволод прибуває,
Брату промовляє:
«Один ти мій, брате—світе!
Одна моя слава!

Та-ж обидва ми, Ігорю,
Сини Святослава!

Сідлай, брате, свої коні,
А мої готові:

Там у Курску осідлані
Стоять наготові.

А мої Куряни—жваві
І свідомі діти;

Вони в мене під трубами
Змаленьку вповиті,

Кінцем коп'я годовані,
Зросли у желомі,

Путь-дорога їм відома,
Яри їм знайомі.

У них луки натянуті,
А тулі відкриті;

У них шаблі загострені
І крівлею змиті.

Самі скачуть серед поля,
Як вовки криваві,
Шукаючи собі чести
А князеві слави!»
І вступив могучий Ігорь
В стремено ногою
І поїхав з своїм військом
По чистому полю.
Сонце йому путь-дорогу
Тьмою заступає,
І ніч стогне і грозою
Птахів розбуджає.

Довго, довго ніч смеркає
Зоря-світ запала,
Мла по полю розкотилась
Поля покривала.
Заснув щебет солов'їний,
Галки починають,
А Русини серед поля
Міцно спочивають.
І все поле згородили
Своїми щитами,
Шукаючи собі чести,
А князеві слави.

Рано в п'ятницю Русини
Половців нагнали
І полки їх поганії
Прахом потоптали.
І розсипались стрілами
По вражому полю,
Красних дівок половецьких
Гнали у неволю,
Брали злото й паволоки;
Брали й оксамити,

А рештою мости собі
Почали мостити.

Другого дня вельми рано червоніли зорі;
чорні хмари закрили сонце, а в них блиска-
виці мигочуть. Буде грім великий, й тяме
дош стрілами з Дону. Отут буде бійка на
Каялі-річці, біля Дону.

Закричали Половчани,
Заїржали коні...
А ти, туре Всеволоде,
Стоїш на бороні!
Ти на військо половецьке
Прискаєш стрілами,
Ти гремиш об їх шеломи
Стальними мечами.
Куди скочиш, де посвітиш
Шеломом блискучим,
Там голови половецькі
Валяться на кучи.
І шеломи оварський
Щербаті валились,
Бо у тебе Всеволоде,
Стріли закалились.
Так то, люде. Були бійки,
Були в нас і смути,
Та такої як се була,
Такої не чути!
Зраня світа до вечора,
З вечора до світа,
Летять стріли каленії,
Як град серед літа;
Гремлять шаблі об шеломи,
Коп'я молодецькі

Тріщать в полі чужеземнім,
В землі половецькій.
Чорна земля під копитом
Як та рілля, зрита,
Вся костями посіяна,
А крівлею злита.
Полягли там Всеволода
Полки головою
І по цілій землі Руській
Утішили тугою.

Що ж то мені зашуміло
Рано за горами?
Що ж то мені задзвеніло
Ще перед зорями?
Що князь Ігорь своє військо
В поле завертає,
Бо жаль йому Всеволода
Що там погибає.
І билися день, і другий,
І третій день бились,
Та в полудень у Ігоря
Стяги повалились.

Тут то браття розлучились
З берега Каяли,
Тут для себе крівавого
Вина не дістали.
Тут лиш військо докінчило,
Сватів напоїло,

А само за Руську землю
Положило тіло.
Никне трава жалощами
Листя ізсушилось,

І дерево всяке з туги
До землі склонилось.

Переспів.

С. Руданського

Князі попалися в неволю Половцям.
Жінка Ігорева, Ярославна (дочка Ярослава),
плаче по своєму чоловікові, в Путивлі.

В Путивлі граді врану рано
Співає—плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає:

«Полечу» каже «зигзицею
Тією чайкою—вдовицею
Та по-над Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В річці—Каялі, а на тім,
На княжім білім помарнілім
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани.»

І Квилить—плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:

«Вітрило, вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!

На що на дужому крилі
На вої любії мої,

На князя, ладо мое миле,
Ти ханови митаєш стріли?

е мало неба і землі,

моря синього? На морі

Гойдай насади—кораблі!

А ти, прелютій... Горе, горе!

Мое веселіє украв,

В степу на тирсі розібгав!»

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна,
І каже: «Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив еси високі скали,
Текучи в землю Половчана;
Носив еси на байдуках
На Половчан, на Кобяка
Дружину тую Святославлю
О, мій Славутицю преславний!»

Мое ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посидала,—
Сльозами моря не долить!»

І плаче—плаче Ярославна
В Путивлі на валу, на брамі—
Святеє сонечко зійшло—
І каже: «Сонце пресвятеє!
На землю радість принесло
І людям і землі—моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огнений господине!
Спалив еси луги, степи,
Спзлив і князя,—і дружину—
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи!...
Загинув ладо,—я загину.

Переспів

Т. Шевченка.

Скоро Ігорь втік із неволі, на радість
своїх рідних і всього народу.

IV.

Татарський погром.

1. ТАТАРИ АБО МОНГОЛИ.

Татари або Монголи здавна живуть, кочуючи в Середній Азії, на гряницях Китаю, і далі до Байкальського озера і по-над річкою Амуром, в степах та пустинях. Люде ті породою своєю були однакові, як і колишні наші вороги, Печеніги та Половці. Порода тая одрізняється од нашої. Монголи мають темне, жовтувате тіло, приплескуваті, широкі носи, широкі щелепи, чорне, пряме волосся на голові, а борода і вуси мало ростуть.

Азіятські степи, через Урал і Волгу, переходять просто в наші Чорноморські степи. Тією дорогою здавна азіятські орди переходили в наші степи.

В початку XIII століття один Монгольський *хан* (князь) підбив під себе племена

Монгольські і став великим ханом (Ченж—Хан) і почав воювати сусідні землі в Азії, зробив свою державу безмірно—великою. Умираючи, він віддав своєму внукові Батю землі на схід від Уралу. Хоч ті землі й не були ще завойовані.

Прийшли Монголи в наші степи (р. 1223), напали на Половців, а ті покликали на поміч наших князів. При річці Калці (тече в Азовське море) Монголи погромили руське військо і поки що вернулися в Азію. Літ з десять про їх не чуто було. Тим часом наші князі по-старому сварилися, між собою воювали і не думали, що скоро знов прийде найбільша біда.

2. ТАТАРИ ЗАВОЮВАЛИ МОСКОВЩИНУ І УКРАЇНУ.

Знов прийшли Монголи або Татари великою силою і почали воювати Московщину. Міста побрали з бою, багато людей повбивали, тоді пішли в степ, кінчать Половців. Половці повтікали то за Дунай, то в Угорщину.

Після того Татари повоювали Чернігівські та Переяслівські землі, палили і грабували міста, людей вбивали, особливо тих, що

уперто боронилися. В-осени р. 1240 Татари великою силою пішли за Дніпро і підступили до Київа. Як облягли вони Київ, то там, у городі, і голосу людського не чути було, бо кругом города стояла величезна орда, іржали коні, ревіли верблюди, скрипіли колеса.

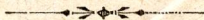
Князь злякався утік з Київа. А Кияни оборонялися уперто, завзято. Татари били стіни города таранами, повалили їх і захопили город. Вирізали багато людей, пограбували церкви, монастирі. Багато всякого добра тоді загинуло.

Здобувши Київ, Татари рушили далі на захід, брали городи, а котрих не могли скоро здобути, то обминали і йшли далі. Так вони дійшли аж до Угорщини.

Звоювавши Московщину і Україну, Татари розпустили свої кочовища по-над Волгою Доном і Дніпром і послали всюди своїх урядників списувати людей та збирати податі.

Татари не займали наших звичаїв і віри, шанували християнське духовенство; залишили і наших князів, де вони не загинули під час війни, тільки вимагали, щоб князі корилися Татарському цареві (ханові), а иноді і вбивали князів, коли ті чим-небудь не догодили ханові.

Наші люде, селяни, хлібороби, і раніше не мали причини любити князів та бояр, що брали з їх великі повинности, а не вміли оборонити від орди. А тепер, як князі стали слугами Татар, наші селяни подекуди зовсім не хотіли коритися князям; нехай уже просто Татари беруть з їх податъ, а то треба давати і Татарам, і князям.

Галицько-Волинська земля.

1. ЗРІСТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА.

Під той час, як підупадало Київське князівство, ще до Татарського нападу, почала зростати держава Галицько-Волинська. В Галичині не було багато князів, як по інших землях, Галичина не поділилася на дрібні князівства. Як вимерли князі Галицькі, то Волинський князь Ромон прилучив Галичину до своєї землі. Був то князь розумний і сміливий, людям вподобався тим, що вмів обороняти свою землю від сусідів і вмів приборкати бояр, котрі були взяли велику силу в Галичині. І Київська земля горнулася до Ромона. Була надія, що ось знову з'єднаються Українські землі і знову зросте велика Українська держава. Та Ромона вбито на війні, його сини були ще малі. Король Польський та Угорський хотіли забрати його землі, та люде zostавалися вірні малим своїм князям, Ро-

моновим синам, і землю обороняли. Сини виросли і жили між собою в добрій згоді. Один син, Данило, взяв собі Галичину, другий, Василько—Волинь.

Під той час стався Татарський напад. Татари менше поробили шкоди в Галичині, як у Київщині; а про те годі було вже думати про утворення вільної, великої держави, про прилучення Київської землі.

2. ЗАНЕПАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Не пощастило кн. Данилові (він звався королем) забрати всі Українські землі, скинути татарську зверхність. Після Данила настали в його землях усобиці. Велику силу мали бояри, вони держали в руках справи, а часом князів і життя позбавляли. Внук Данила, Юрій, знов зібрав до своїх рук землі Галицько—Волинські, і там на якийсь час настав спокій. Потім вимер рід князів Галицько—Волинських; останнього князя бояри вбили (р. 1340). Галичину хотіли захопити собі сусідні королі, Польський і Угорський, не раз приходили туди війною. Боротьба велася довга і скінчилася на тому, що Галичину забрала Польща, а Волинь—Литва.

VI.

Україна під Литвою і Польщею.

1. ЛИТОВСЬКИЙ НАРОД.

Литовський народ здавна жив над ріками Німаном та Західною Двиною. Сусідами того народу були з одного боку Ляхи (Поляки), а з другого Білоруси (давні Дреговичі). Литовці були темні, неосвічені, і як уже в Київі панувала Христова віра, в Литві ще кланялися давнім богам, орудували кам'яним знаряддям, бо не мали заліза. Колись наші князі ходили війною на Литву і брали з неї податі. А потім наша держава підупала і зруйнувалася, Литовці-ж тим часом спромоглися на силу.

Поміж дрібними князьками у Литовців настав великий князь, він з'єднав докупи, до однієї держави усю Литву і став прилучать до своєї держави сусідні землі, Білоруські та

Українські. За часів великого князя Ольгерда до Литви прилучений був і Київ, там посаджено князем Ольгердового сина Володимира (близько 1360 р.) Тоді-ж прилучено до Литви і великий край на Лівім боці Дніпра, де тепер Полтавщина (тоді ще здебільшого незаселена і Черніговщина).

Татари тоді були знеслені своєю внутрішньою боротьбою і не могли пошкодити Литві забірати ті землі.

Забираючи наші землі, Литовські князі і люде самі переймали собі нашу освіту, віру, шанували наші звичаї та закони, права окремих людей. Вони казали: «ми старини не рушаємо, а новини не вводимо, — нікого не позбавляємо давніх прав. Ті князі, що були під рукою великого князя Литовського і княжували в землях Українських, самі ставали Українцями: мовою і вірою. Нашою мовою вони говорили, судили, писали накази і т. д.

2. ЛИТВА І ПОЛЬЩА.

Литовці довго воювали з Польщею за Галицькі і Волинські землі. Скінчилося на тому, що Галичину забрала Польща, а Волинь дісталася Литві. Та Поляки дуже хотіли прид-

бати Волинь і інші землі, хоч не війною, а іншим способом. Як умер у їх король, не zostавивши синів, а тільки дочку Ядвигу, то вони віддали її заміж за Литовського князя Ягайла (1385 р.), з тим, щоб Ягайло був разом і князем Литовським, і королем Польським, та щоб усі землі, які були під рукою Ягайла, прилучилися до Польщі. Разом з тим литовські пани прийняли католицьку віру, яка була у Польщі. Панам-католикам дано більші права, ніж православним.

Та самі люде в Литві і на Україні не хотіли піти під Польщу. Родич Ягайлів, князь Вітовій назвав себе князем Литовським і правив замість Ягайла. Так було й далі: Литва мала собі своїх князів, котрі, хоч і вважали свого родича, короля Польського, за старшого, а робили все по-своєму, і нераз бували між ними війни.

Щоб кріпше злучити Литву з Польщею, Поляки знарошне вибірали собі королями Литовських князів. Та все-ж у Польщі було своє правительство, а в Литві — своє. І там, і там мали велику силу пани, а король без панів не мав сили.

Ті пани в Литві, що вже стали католиками і мали більші права, тягли руку за

Польщею. Польща помагала їм держать в руках Українські землі. Українські пани, позбавлені більших прав, нераз починали повстання, кликали на поміч Москву або й Татар. Та самі не йшли до того однодушно й щиро, повстання не вдавалися.

Так проминуло ще 180 літ. Поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі і Литви. Тоді вони схотіли прилучити до Польщі Українські землі, котрі належали до Литви.

Король Жигимонт — Август скликав у Люблин сойм з панів Польських і Литовських (між ними й з України), щоб зробити постанову про прилучення українських земель до Польщі. Українські пани того не хотіли, з сойму поїхали, а Поляки без їх зробили постанову про прилучення тих земель. Король ствердив ту постанову і велів панам принести присягу Польщі, а як хто того не зробить, то відберуться в його землі, усі добра і урядові служби. І наші пани мусили присягати Польщі. Се діялося року 1569.

Так Польща запанувала на Україні, після того, як Україна втратила свою державу, піддалася Литві, а разом з нею піддалася Польщі. Сталося се з того, що наші люде не впо-

рядкували добре громадського і державного життя, не завели в себе доброго ладу, і через те мусіли коритися чужинцям.

Тим часом землі Великоруські потроху, взяли до рук, зібрали до-купи Московські князі, і так виникло велике князівство (потім— царство) Московське. Довго та земля мусила коритися Татарам, аж 250 літ. Князі мусили догождать Татарському Цареві, платити йому податі.

Далі Татарська держава не була вже такою сильною. Вона поділилася, і стало аж три царства: Казанське, Астраханське і Кримське. Тоді Москва скинула з себе залежність від Татар, а пізніше сама завоювала царства Казанське та Астраханське.

3. ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНІ.

Прилучивши до Польщі Українські землі, попереду — Галичину, потім — Волинь і всю Україну по обидва боки Дніпра, польські пани почали заводити в сих землях свої порядки. Ті порядки були несправедливі і для нашого народу тяжкі.

Поляки—католики позбавили прав людей православної віри,—а наші люде тоді всі бу-

ли православні. Наших людей не пускали на державні і громадські уряди, навіть у ремісничі товариства (цехи) і в науку ремісничу не приймали. По городах забороняли ставити наші церкви, і всякі утиски робили. Не всюди однакові були утиски,—більші в тих землях, що давніше прилучилися до Польщі.

Отак як віру наших людей,—отак нехтували та позбавляли права і нашу мову. Пани і уряди польські заводили мову польську та латинську... настановляли начальниками поляків, заводили свої закони і постанови. Наших багатих панів намовляли, щоб віддавали дочок за польських панів і щоб женилися з польками, а тоді переводили до польських рук землі і всякі добра. Пани наші бачивши перевагу Поляків у всьому, самі училися польської мови, віддавали дітей своїх учитися до Поляків, приймали католицьку віру, і так ставали Поляками.

Нашим простим людям, селянам стало гірше жити, як попереду. Землі, заселені людьми, віддавалися польським панам, а пани накладали на селян великі податі, оброки і роботи. Тая „панщина“ ставала де-далі тяжчою. Пани і їхні помішники знущалися з людей і брали собі все, що їм хотілося.

Пани в Польщі мали велику силу, кожний багатий пан був наче король, робив—щохотів, держав у себе своє військо, воював, як хотів, з іншими панами. А короля свого або іншої власти державної пани не хотіли слухати, суду не боялися і не було в Польщі такої сильної власти або суду, щоб отих панів утихомирити, примусити їх жити мирно, по закону. Від панського свавільства, сварок і війн людям ставало ще гірше, тяжче. „У землі крулевській добра не було“,—співається в нашій пісні. („круль“—король).

Усяке право в державі Польській належало панам, *шляхті*. Вони вибірали з себе усяких суддів, з їх настановлялося усяке начальство. Пани мали свої сойми (ради), на їх рішали всякі справи і вибірали короля, та все доглядали, щоб король часом не збільшив своєї сили і не обороняв простих людей від панів, не обмежував панської волі. А всі інші люде, що не належали до шляхти, не мали прав у державі.

4. ЦЕРКОВНА УНІЯ.

Як тяжко стало нашим людям у Польщі, то наші пани почали приймати католицьку, польську віру і ставали поляками. Та про-

стий народ того не хотів і заставався вірний своїй вірі і своєму народу.

Тоді виникла думка иншим способом привести наших людей у покірність католицькій церкві: нехай застається в православній церкві давня славянська мова і весь православний обряд, тільки щоб духовенство, архіереї корилися вищій католицькій власті (папі Римському), щоб таким чином заведена була *єдність, унія* обох церков.

Православні архіереї змовилися піддатися вищій католицькій власті, завести унію (1590 р). Скликали вони для того собор і на йому оповістили про унію. Та православні люди того не хотіли, скликали свій собор, оповістили уніятських архіереїв зрадниками, одступниками.

В ті часи православна віра була ознакою нашої народности. Хто обороняв православну віру від католиків, той обороняв права свого народу, свою мову, освіту, книжку.

Правительство і пани Польські помагали заводити унію, захоплювати церкви, монастирі і при тому нераз доходило й до бійки. Православні та уніяти між собою сварилися, бунтовалися, нераз і билися. Так замісто єдности, унія принесла нові усобиці, безладдя..

5. УКРАЇНЦІ ОБОРОНЯЮТЬ СВОЇ ПРАВА.

Обороняючи православну віру, Українці тим самим обороняли права свого народу. Для того заведені були *братства, школи, друкарні, видавництва книжок*.

Братство (товариство) складалося з членів, котрі платили до братської „скриньки“ (каси) гроші, дбали про свою церкву, помагали бідним, недужим, заводили і піддержували школи. Більші братства (у Львові, Острозі, Луцьку, Києві) заводили великі школи і друкарні, помагали вченим і письменникам, видавали книги для потреб церковних і в оборону православної віри і нашої народности. Були ще подекуди великі й менші пани, що не покатоличилися, не стали Ляхами, працювали в братствах, помагали їм своїми коштами, боролися за право свого народу на сеймах. Між такими панами визначилися тоді князі Острозькі на Волині. Та де-далі таких панів ставало менше: діти їхні вже вчилися в польських школах і ставали Ляхами.

Братства, школи, друкарні, книги багато помогли в боротьбі за нашу народність, особливо з того часу, як козацтво виступило своєю силою за права нашого народу. (Про козацтво сказано далі).

Законна оборона православної віри народності по судах, урядах і на соймах мало помагала, бо в Польщі не було такого сильного і справедливого суду і уряду, котрого боялись-би пани.

VII.

Українське козацтво.

1. ПОЧАТКИ КОЗАЦТВА.

Після великих нападів кочової орди, Україна лежала пустою аж трохи не до самого Києва і Остра. Здавна земля наша терпіла багато лиха від того, що не мала кріпких природніх гряниць, котрі служать для оборони інших земель: гори, море. Україна була, як тая чайка, «що вивела діток при битій дорозі» — серед лихих, хижих сусідів. Найгірші сусіди були оті кочові орди, що сунули з Азії, руйнували наші оселі, хапали людей у неволю.

Роскішні степи лежали пустою. Там росплодилося багато дикого звіря, биків, коней, кіз, лебедів, усякого птаства, а в водах — риби. Про ті багатства ходили чутки і манили сміливих людей у степ. Люде йшли в степ невеликими ватагами, з мушкетами, шаблями, луками; билися з татарськими ватагами, як вони попадалися, а на зіму верталися до укріплених замків — у Канів, Черкаси, Білу Церкву, Київ. Сі люде звалися *козаками*.

Людей, що «ходили в козаки» де-далі більшало, через те в степу ставало безпечніше від Татар, і люде посували свої оселі далі в степ. Люде, що оселялися в степу і заводили там своє хліборобство, виходили в поле працювати, маючи при собі мушкети й шаблі, щоб можна було одбиватися од ворогів. Так звалили люде жити серед вічної небезпеки, а за те на волі, далеко від панів та начальства. Самі собі отаманів вибирали. Вільний, розкішний степ і вічна війна з ордою — манили до себе смілих, одважних людей. Сюди тікали люде з Волині, Галичини, Холмщини, — з тих земель, що були давно заселені і віддані панам. Як де-далі панщина ставала більше важкою, то більше людей ішло у степ. Бували й молоді пани, шляхтичі, що захоплювалися війною з невірними, ішли в степ, приставали до козаків і ходили походами на Татар і Турок.

Де-далі козацтво збільшувалося, ставало сміливішим, ходило походами в самий Крим і турецькі города над Чорним морем. Татари і Турки жалілися урядові Польському на козаків. Та уряд не мав сили оборонити України від орди — сам народ мусів оборонятися, і ті оборонці були козаки. Уряд хотів упорядкувати козацтво, взяти часть його на держав-

ну службу, платити їм плату. Та ще раніше деякі пограничні начальники набирали більші ватаги козаків і ходили з ними в походи. Отоді условився Дмитро Байда, що був з князів Вишневецьких (Байдою його козаки прозвали). Він збудував козацьку кріпость на порогах Дніпрових, на острові Хортиці, громив Татар, а при одному поході попався в неволю Туркам і загинув.

Перші згадки про українських козаків ідуть з кінця XV століття.

2. СІЧ ЗАПОРОЖСЬКА.

Далеко в степу, перед самими Татарськими кочовищами, на низу Дніпра, на порогах, козаки основали своє гніздо, *Січ Запорозьську*, — укріплене місце на острові, серед великих болот та лугів. Сі козаки звалися Військом Низовим Запорозьким. Така була велика сила; слава того війська, що потім і все козацтво на Україні звалося Запорозьким.

У тому Українському місці, у Січі, жила козацька старшина і при потребі збиралося все Низове козацтво. Там була й козацька артилерія, Скарбниця, військові човни («чайки»), що ними запорожці плавали аж у море.

Попереду Січ була основана на острові

Хортиці, (1550 року), потім переносилася на інші місця.

На Запорожжі козаки жили самі, без жінок; жінкам заборонено було там бути. Жили в *курінях*—великих хатах. Кожний козак приписаний був до якогось куріння (полку). Кожний курінь вибирав свого курінного отамана, а ціле Низове військо вибирало найстаршого — *кошового отамана*, та інших урядників: суддю, писаря і т. д. Вибори відбувалися що-разу на Новий рік.

Запорожці, коли не воювали, то промишляли по всій Низовій землі, в плавнях Дніпрових, у великому лузі (так звалася низина за порогами, з плавнями, очеретами, лісами); випасали коні, заводили пасіки, солили рибу, їздили до лиманів, до Криму по сіль, возили на продаж у міста на Україні і в Польщі рибу, сіль, шкури, віск.

На протязі XVI і XVII століття Запорожжя зросло і збільшило свою силу, виробило свої звичаї. Туди мав право прийти, хто хотів, і всякого приймали, аби він був віри християнської, та виконував звичаї і постанови запорожські. Усі козаки звалися *товариством*, і кожний козак звався і писався *товаришем* такого-то куріння. Військо Запорожське вважало себе товариством рицарським (лицар-

ським), на зразок лицарських братств, що були колись у Західній Європі.

Запорожці вважали своїм найпершим обов'язком боротися з Татарами й Турками, визволяти наших людей з неволі.

Військо Низове Запорожське жило в межах держави Польсько-Литовської; а проте воно вважало себе вільним, і ніяка польська власть туди не досягала. Се була вільна республіка, з вільних і сміливих людей, що не боялися ніякого лиха і нужденного життя в тій дикій стороні, на краю світа хрещеного.

Запорожці мали звичай голити бороду й голову, тільки zostавляли «чуб» на лобі, та вуси. Пишалися добрими кінми, гарною військовою зброєю, шаблями, мушкетами. Носили широкі штани, низенькі чоботи, часто червоні. Любили червоний колір, червону одіж; мали червону корогву (прапор військовий.)

Усі справи рішали на *раді* військовій: про вибір старшини, про війну, про умови з сусідами.

Товариство Низове складалося здебільшого з утікачів од панської неволі, між ними були й такі, що в чому-небудь провинилися. Видати втікача товариство ніколи не згоджувалося. Такий був закон, щоб нікого не видава-

ти хочби й злочинця. А як хто провиниться, то його судили своїм військовим судом.

3. ВІЙНА З ТУРКАМИ І ТАТАРАМИ.

Турецька держава була тоді дуже сильна і її дуже боялися всі сусідні держави. Завоювали Турки Грецьку імперію, запанували на Балкані, на Дунаю, у Волощині, держали в страху Литву з Польщею, Австрію і Московщину. Туркам корилося і ханство (царство) Кримських Татар, що кочували також у степах над Чорним і Азовським морем. Татари мовою своєю і породою дуже близькі до Турків, та й віру мали однакову (магометанську).

Татари, як колись Половці, дуже часто набігали на Україну, грабували всяке добро і хапали людей у неволю, а потім продавали їх Туркам, Арабам, у Єгипет, у всі місця по-над Середземним морем. Сотні і тисячі наших людей що - року йшло в неволю, терпіло там найбільше лихо; бо немає гіршого лиха людині, як рабство. По всій Україні плакали люде за своїми рідними, що пішли в неволю. Збирали великі кошти, щоб невольників викупляти. Сліпі кобзарі співали „невольницькі плачі“, пісні про неволю, — ті пісні й до нас дійшли.

Ні колишні наші князі, ні держава Литовсько-Польська не вміли оборонити нашу землю від хижої орди. Мусили самі наші люде взятися за оборону,—то були козаки. Великі і сильні держави боялися Турків і Татар,—а козаки не побоялися. З невеликою силою, а з великою відвагою вони почали боротьбу з лихими сусідами і вели тую боротьбу уперто, завзято.

У другій половині XVI ст. козацькі походи на Татар, стають де-далі сміліші. Козаки здобувають городи татарські на низу Дніпра і в самім Криму. Ходили війною на Волощину, що була тоді під Турком, здобували кріпости на низу Дністра і Дунаю. Впливали човнами у море і воювали турецькі береги. Особливо вславилися козаки своїми морськими походами в початку XVII ст.

Козаки впливали в море Дніпром на великих човнах—«чайках». Човни ті обшивалися з боків очеретом і осмолювалися, щоб човен не тонував і тоді, як його заливає морська хвиля. Човен двигався парусом і веслами. В одному і в другому кінці човна були приладжені невеликі гармати. В кожному човні було 50—70 козаків, і таких човнів впливало в море разом сотня і більше. Вони нападали на турецькі кораблі, (що звалися «каторгами») і

визволяли невольників, що сиділи на веслах, приковані ланцюгами,—на «каторжній роботі».

Пограбивши на кораблі все, що було там цінне, козаки топляли або палили корабель.

Плавали козаки аж на другий бік Чорного моря, нападали на турецькі береги, міста, на околиці самої столиці Турецької,—Константинополя. Верталися з великою здобиччю, а нераз і несли великі втрати. Буря на морі часом топляла чайки, або турецькі кораблі з гармат їх громили.

Чутки про сміливі походи козаків на Турок розійшлися тоді широко по світу. Чужі держави і королі своїх послів до козаків посилали з дарами, підмовляючи їх до спільної війни.

Чужі люде, посланці, побувавши між козаками, писали в ті часи, що козаки—найсміливіші вояки, не бояться смерті і «в мужности на цілому світі нема їм рівних».

На Запорозжя приїздили з чужих сторін лицарі вчитися воєнного діла і відваги.

Козак у неволі.

(Пісня)

Ой не знав козак, ой та не знав Софрон

Як славоньки зажити

Гей зібрав військо славне Запоріжське

Та й пішов Орду бити.

Ой у неділю рано—пораненьку
Софрон із ордою стався,
А у понеділок, в обідню годину,
Сам в неволеньку попався.
Ой ти козаче, козаче Софроне,
А де-ж твої грімкі рушниці?
Гей мої рушниці у хана в світлиці,
Сам я молод у темниці.
Ой ти козаче, козаче Софроніе,
А де-ж твої воронії коні?
Гей-мої коні в хана на притоні,
Сам я молод у неволі.

З пісень про татарську неволю.

1. Ой у неділю рано пораненько
Та зібрав женців та Коваленко.
Та усе женці та одбірнії,
Поробив їм серпи та все золотії.
Ой повів женців на яри—долини,
На яри—долини, на яру пшеницю.
„Ой жніте, женчики, обжинайтеся,
І на чорну хмару озирайтеся.
А я піду додому пообідаю.
Жінку та діточок та одвідаю“.
Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорну хмару озираються...
Ой то-ж не хмара, то орда йде,
А Коваленка наперед веде.
Вязали руки та сирицею,
А залили очі та живицею,
А сковали ніжки та скрипицею.
«Ой повій, вітроньку, із півночі,
Та роскуй мої руки, ніженьки,

Ой повій, вітроньку, з під темної ночі,
Та на мої-ж та на карії очі»...

2. Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой маленьких витоптала, великих заб-
рала.
Назад руки постягала, під хана погна-
ла.

3. Із-за гори, гори, з темненького лісу
Татари ідуть, Волиночку везуть.
У Волиночки коса з золотого волоса,
Темний бір освітила,
Зелену діброву і биту дорогу.
А за нею біжить у погоню
Батенько її.
Кивнула—махнула білою рукою:
«Вернися, батеньку, вернися, ріднень-
кий!»
Вже-ж мене не однімеш, а сам старень-
кий загинеш.
Занесеш головку на чужу сторонку
Занесеш очиці на турецькі границі».

Невольницький плач.

Далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки—ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кости
Тіло козацьке проїдала.
То біднії невольники на кров, на тіло
поглядали,

Буря на Чорному морі.

На Чорному морі, на білому камені,
Ясненький сокіл жалібно квилить—про-
квiliaє,
Смутно себе має, на Чорнее море спиль-
на поглядає,
Що на Чорному морі недобре ся почи-
нає.

Що на небі усі звізди потьмарило,
Половина місяця в хмару вступила.
А ізнизу буйний вітер повіває,
А по Чорному морю супротивна хвиля
встає,
Судна козацькі на три часті розбиває
Одну часть взяло в землю Агорську*)
занесло,
Другу часть гірло Дунайське пожерло,
А третя часть тут ся має,
Серед моря у бистрій хвилі потопає.
(З думи кобзарської).

Козацькі приказки.

Степ та воля—козацька доля.
Коли козак в полі, то він і на волі.
Козак з бідою, як риба з водою,
Ой Січ—мати, а Великий Луг—батько.
Козак не боїться ні тучі, ні грому.
Козак, як голуб: знявся та й полинув.
Добрий козак бачить, де отаман скаче.

*) Агорянами наші люде звали Турок,
нехристів.

Запорожці на морі.

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє;
Сине море звірюкою
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.
„А нуте, хлопята,
На байдаки! Море грає,—
Ходім погуляти!“

Висипали Запорожці,—
Лиман човни вкрили.
„Грай же, море!“—заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба,—
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає (птиця така),
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті:
Поглядає сюди-туди,
Де то быть роботі?
Закрутивши чорні уся,
За ухо чуприну,
Підняв шапку—човни стали.
„Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове—молодці,

А у Царград, до султана
Поїдемо в гості!“
— „Добре, батьку отамане!“
Кругом заревіло
„Спасибі вам!“

Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море. Вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман, та на хвилю
Мовчки поглядає

Т. Шевченко.

Козаки в неволі.

„Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на Турка стати?
Не чуємо на чужині.
„Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу,
Суши наши сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!
„Ой заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей б'к за нами!
„Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами,
Неси ти їх з України;
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо та й загинем!
Отак у Скутарі козаки співали;
Співали, сердеш, а сльози лились,

Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синее море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
„Чи спиш, чи чуєш брате-Луже?
Хортице-сестро?

Загула

Хортиця з Лугом: „Чую, чую!“
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:
„У Туркені по тім боці
Хата на помості.

Гай, гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!

Поїдемо в гості

У Туркені у кишені
Таляри, дукати,

Не кишені трусить,
Їдем різать, палить,
Братів визволяти!

Т. Шевченко.

VIII.

Козацька боротьба за віру і за народні права.

1. козаки і польща.

З того часу, як Українські пани і князі трохи не всі спольщилися, покинули наш народ,—не було вже кому обороняти православну віру і наш народ.

Бо в Польській державі велику силу мали пани (шляхта, князі). Тільки вони правили державою, мали всі права, а прості люде мусіли тільки коритися, нести повинности та робити на панів.

Як пани покинули наш народ, то й духовні, не маючи собі оборони, пішли в унію (єдність) з католиками.

Тоді народ наш знайшов, витворив собі нову силу і оборону,—українське козацтво. Козаки не тільки боролися з Татарами і Турками; боролися вони й з Польськими панамі та урядом за свої козацькі права а потім і за права православної віри і свого народу.

Оборона краю від Татар, визволення невільників, сміливі морські походи, — все те викликало пошану до козацтва серед нашого народу.

Де-далі все більше людей ішло в козаки, і так сила їх збільшувалася. Люде, що жили ближше до козацьких степів, теж «козачилися», хотіли бути під присудом і урядом козацьким, а не панським. Всі ті, що вважали себе козаками, не хотіли вже коритися панам і всякому начальству, а тільки своїм козацьким начальникам Пани гнівалися і вживали всяких способів, щоб люде не козачилися.

Польща дуже боялася війни з Турками і Татарами. Тим часом Турки і Татари жалілися Польщі на козаків, що вони ходять на їх війною. Польський уряд намагався спинити козаків від тих походів. Узяв часть козаків на державну службу, щоб вони з державного скарбу мали плату і стерегли грядицю, та щоб розганяли всіх інших людей, не вписаних у козаки. Та з того нічого не виходило, і всі козаки, вписані чи не вписані в списки (реєстри) однаково вважали себе вольними козаками. Та й сам уряд Польський, як йому треба було більше війська (під час війни), кликав усіх козаків, не питаючись, чи вони вписані, чи не вписані в списки. А після війни,

хоч уряд і пани вимагали, щоб люде знов корилися панам і робили на їх, — вже трудно було того досягти. Козаки, вибравши собі отамана або *гетьмана* *) не раз ходили походами по Україні, воюючи з панами та заводячи козацькі порядки.

Не раз Польща збирала військо проти козаків, їх розганяли, вони тікали в порожні степи і за Пороги. Не раз бувало й так, що Польський уряд мирився з козаками на тому, що трохи збільшував їхні права.

2. КОЗАКИ ОБОРОНЯЮТЬ ВІРУ.

Козаки не тільки обороняли свої козацькі права; вони обороняли наше селянство від поневолення, від панів, а разом з тим взяли-ся і до оборони православної віри, бо вона в ті часи була ознакою нашої народности. Хто боровся за віру, той тим самим боровся за народність, за свою народню освіту і культуру.

Таку боротьбу з великим хистом і завзяттям вів козацький гетьман *Петро Сагайдачний* (гетьманував з перервами від 1606 до 1622 р.) Попереду він уславився сміливими похо-

*) Гетьманами в Польщі звалися найстарші начальники війська.

дами на Туречину. Потім разом з Поляками воював у Московщині. Сагайдачний не хотів відірвати Україну від Польщі; він хотів, зостаючись у Польській державі забезпечити права свого народу і віри. Сам він зо всім військом Запорозьким вписався до Київського Братства, котре тоді стало найславнішим.

Маючи велику козацьку силу, Сагайдачний не попускав польським панам і начальникам панувати і орудувати у Києві і по-над Дніпром. Він закликав до Києва Єрусалимського патріарха і намовив його посвятити православних архієреїв для всіх українських єпархій. Як се було зроблено, то відновилася православна церков на Україні. Поляки дуже сердилися, готові були знищити новоставлених владик, та не мали сили: відновлена церков мала собі оборону в козацтві.

Київські духовні і вчені багато тоді дбали про збільшення освіти. Заводили друкарні, школи; видатніших учнів посиляли доучувать у чужі землі, щоб з їх були свої вчителі. Особливо вславився (уже після Сагайдачного) Київський митрополит *Петро Могила*.

Він розширив братську школу, перетворив її на вищу колегію або академію (вона так і звалася потім довго — Могилянською академією). Тут заведені були вищі тодішні нау-

ки, мови грецька і латинська. Україна тепер мала свою вищу школу, не гіршу польської. Ся школа довго потім була великим огнищем науки, освіти не тільки для України, а й для Московщини, де таких шкіл не було не тільки тоді, а й довго потім.

За приводом Київських учених заводити-ся середні і низші школи й по інших містах України. У Києві друкувалося немало книг, потрібних для освіти, для церкви, для оборони віри від католиків.

Польща не могла пошкодити заходам Сагайдачного, бо їй самій дуже потрібна була козацька сила, для війни з Москвою, потім з Турчиною. Як Турки пішли великим військом на Польщу, то король і пани дуже просили Сагайдачного з козаками дати поміч. При тому король обіцяв забезпечити права православної церкви та козацтва. Битва скінчилася коло міста Хотина (в Молдавії, що тоді була під Турками). Сагайдачний з козаками билися завзято і виявили великий хист та відвагу, врятували польське військо і цілу Польщу від страшного ворога. Сагайдачного тоді славили всюди, як спасителя Польщі. Та він сам у тій війні був поранений і приїхавши до Києва, помер, одписавши всі свої маєтки на Київське і на Литовське братства.

3. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ З ПОЛЯКАМИ.

Поляки скоро забули про заслуги козацькі. Польські пани, ті, що здобули грамоти на Українські землі, дуже нарікали на селян, що вони покозачилися, не хочуть відбувати повинностей на панів. Уряд вимагав, щоб козаків було не більше, аніж списано в реєстрі, щоб всі інші не звалися козаками, слухали поків. Іще уряд вимагав, щоб козаки не проживали в панських добрах (маєтках) у тих землях, що були надані панам грамотами. По всій Укр-ні були сварки між козаками та панами.

Поляки вже тепер не боялися Турка, і з Москвою помирилися. Саме тепер рішили вони приборкати козацтво. Почалася війна. Поляки і козаки несли великі втрати, потім помирилися на тому, що козацький реєстр трохи збільшено. Через 5 літ була знов війна (1630 р.) Тоді гетьман козацький Тарас Трясило дуже побив Поляків під Череваславом.

Сила, яку виявили козаки під приводом Тараса Трясила, дали більшу спроможність Українцям боронити права своєї віри на соймі. Та на соймі мали право бути самі тільки пани (шляхта), а українських панів тоді зоставалося вже зовсім мало, всі інші спольщилися. Трудно було законними способами боротися:

польське духовенство і панство було проти уступок православним, та й сам Король Жигимонт був дуже ворожий нашим людям. Як помер він, то козаки вимагали, щоб королем обрано було королевича Володислава, бо він був прихильний до православних, до козаків. Ставши королем, він хотів, маючи допомогу козацьку, воювати Турків; та Польські пани не давали йому волі, все боялися, щоб король часом обпираючися на козаків, не вкоротив панської самоволі. Пани заводили своє господарство у степовій Україні, по обидва боки Дніпра, а для панського спокою розставлені були польські війська на Україні. І коло самої Запорожської Січі поляки поставили свою кріпость Кодак (над Кодацькими порогами) щоб Запорожців приборкати та щоб не пускати на Січ утікачів з України. Скоро запорожці ту Кодацьку кріпость розгромили.

Нераз починалися повстання на Україні під приводом козацьких отаманів.

Велике повстання розпочав (1638р.) гетьман Яцко Острянин. Під Голтвою (над р. Пселом) він побідив поляків, вони відступили до Лубень, там здобули нові сили і подужали козаків. Острянин утік у Слобідщину (тепер Харківська губ.), а козаки ще довго билися, а тоді мусіли скоритися. У козаків від-

няли право вибрати своїх начальників,—уряд сам настановляв їх, здебільшого з польської шляхти. Кодацька кріпость була збудована наново.

Козацтво мусило сидіти смирно, а польські пани спокійно господарювали. Здавалося: на Україні надовго настав спокій; та то так тільки здавалося: вже надходила буря, якої ще не бувало.

Тарас Трясило.

Встає хмара з-за Лиману

А другая з поля:
Зажурилась Україна
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує.
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись...
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти
Налітають—нема кому
Порадоньки дати.

Обізвавсь Тарас Трясило:

«А годі журиться,
А ходім лиш пани—брати,
З Поляками биться!»

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило;
Од лимана до Трубайла
Трупом поле крилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю до купи,
Та й ну частувати!
Зібрав Тарас козаченьків—
Поради прохати:

— «Отамани, товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку:
Що будем робити?
Бенкетують вражі Ляхи,
Наше безголов'я.»

— «Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай клятї бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть раду:
Козак Ляха знайде.»

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба—

Ревнула гармата;
Прокинулись Ляшки—панки
Нікуди втікати!
Прокинулись Ляшки—панки
Та й не повставали:
Зайшло сонце,—до одного
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків—панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралось козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки
Виймаючи очи,
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,—
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Т. Шевченко.

Московська Русь.

1. ЗРІСТ МОСКВИ.

Татари підбили під себе Московську Русь, але не знищили князів, zostавили їх і надали князювати, тільки щоб корилися татарському цареві (він жив у місті Сараї, на низу Волги, де тепер м. Царев). Князі мусіли платити данину цареві. Хто більше і справніше платив, до того царь був більше ласкавий, давав йому перевагу над іншими удільними князями.

Князі Московські здавна визначалися тим, що вміли здобувати і берегти гроші і всяке добро, багатіли і добре платили Татарам. Татари доручали Московським князям збирати податі і в сусідніх удільних князівствах. Князь Московський, збираючи гроші на Татар, умів й собі добру пайку назбирати. Їздив у Сарай, давав добрі дари цареві і його близьким, здобував ласку. То війною, то іншими способами, при запомозі Татар, князь Московський пригорнув до себе сусідні удільні князівства і став великим князем на всі Великоруські землі. Се було тоді саме, як Литва збирала,

об'єднувала в своїх руках землі Білоруські і Українські, в XIV століттю.

Тим часом Татари не мали вже колишньої сили; поділилися на окремі орди і нераз між ними бували усобиці, війни.

Князь Московський Дмитрій зібравши вже багато земель, зважився скинути татарську зверхність. З великим військом виступив він проти Татар. Сталася тяжка битва, і хоч Москалі побідили, та й самих їх більша часть загинула. Скоро після того Татари з новою силою знову повоювали Москву. І ще літ 100 після того Москва платила дань Орді.

Як татарська сила де-далі ще більше підупала, а сила Московського князя зросла,— князь Іван III зовсім зрікся платити дань орді і визнавати над собою зверхність царя, сам назвався царем і самодержцем. Се сталося через 250 літ після того, як Татари звоювали Руські землі.

Тим часом Татарська орда поділилася аж на три царства: Казанське, Астраханське і Кримське. Казанське і Астраханське царства потім повоювала і забрала Москва.

2. МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО.

Зостаючись довгий час під Татарами, Московщина надовго втратила звязки і зносини з освіченими народами. Там ширилися звичаї

і порядки, позичені від панів—дикої орди. Народ звивав до неволі, до знущання над собою усяких начальників. І поміж князями, і поміж простими людьми панувала велика темнота. Ледве де-не-де бував чоловік грамотний. В вірі провославній панували темні суєвірства.

Москва боролася з вільними руськими землями, які ще zostавалися у північних сторонах (Великий Новгород, Псков, Вятка). Нераз Московське військо руйнувало ті землі, побивало силу людей, інших зганяло і на їх місце насилало інших з Москви. Так ті вільні землі (республіки) були знищені і прилучені до Москви.

Часто Москва воювала з Литвою, за пограничні землі (Смоленську, Сіверську). Сі землі переходили до Москви, та до Литви. Бувало й так, що Сіверські дрібні князі, невдоволені новими порядками в Литві, самі хотіли перейти від Литовського до Московського князя, разом з своїми землями.

Чужоземці з Західної Європи, яким доводилося тоді побувати в Московщині, кажуть що ніде вони не бачили такого безмежного самовластя царя і такого рабства перед ним усіх, і панів, і простих людей. Царь робив з людьми, що хотів: знущався, катував, карав лютьми карами без вини і суду. Самий більший пан чи князь був перед ним рабом, хо-

лопом. Особливо вславився надзвичайною лютистю царь Іван IV Грізний або Лютий. Він убивав і мучив своїх людей без числа, казав, що то він має право робити, бо він самодержець і буде давати одвіт тільки перед Богом, а люде все від його повинні терпіти. Немало людей тоді тікало з Московщини на Україну, або в дике поле, на Дін. Там завелося Донське козацтво.

3. СМУТНІ ЧАСИ В МОСКОВЩИНІ.

На початку XVII століття сталося велике безладдя в Московському царстві. Старий Московський княжий рід вимер, царем був Годунов, сам родом з татар (тоді в Московщині було багато панів з татар). Тяжко було людям жити в Московщині, та не знали вони, як позбутися того лиха, як завести кращі порядки. Думали, що се залежить від царя, якби він був добрий.

Був у царя Івана Лютого син Дмитрій, його ніби вбито ще малим; ніби Годунов знарошне послав своїх слугів убити хлопця. Інші казали, що Дмитрій не вбитий, десь ховається і колись прийде царювати в Москві.

На Україні явився молодий чоловік, що називав себе царевичем Дмитрієм. Хто він був справді,—ідосі невідомо; а сам він щиро вірив, що він справді син царя Івана. Тоді

на Україні (під Польщею) багато жило втікачів з Московщини. Покликав Дмитрій собі на поміч трохи поляків та Запорожців; рушив на Московщину. Московське військо здебільшого піддавалося йому, і він став царем у Москві. Був се чоловік освічений, звичай мав не московські, а такі, які приніс з України і Польщі; заводив у Московщині кращі, вільніщі, справедливіші порядки, освіту. Та вороги вбили його, хоч простий народ і любив його.

В Московщині пішло велике безладдя. Там ходили, воювали, руйнували Поляки, козаки і свої ворохобники. Бояри були вже вибрали царем Польського королевича Володслава (того, що потім був королем Польським). Інші не хотіли того. Сам король Польський пішов війною на Московщину, хотів її просто собі забрати. Тим часом, як не стало Дмитрія, явився знов чоловік, що теж звав себе Дмитрієм, повів за собою козаків, та не здобув Москви. Являлися й інші самозванці. Московщина все більше руйнувалася. Аж через кілька літ спромоглися зібрати велике охоче військо, прогнали з Москви Поляків, скликали Земський Собор (з виборних людей від усього царства) і вибрали царя з роду Романових, Михайла (1613 року). З поляками помирилися на тому, що за Польщею зістався Смоленск і Сіверщина (Черніговщина).

4. МОСКОВЩИНА ЗМІЦНІЛА.

Земський Собор увесь час царювання Михайла помагав упорядкувати справи Московщини, і вона потроху знов зміцніла. Після Михайла царем був його син Олексій. І при йому скликалися Земські Собори.

Тоді вже в Московщині немало було людей, що хотіли-б здобувати освіту і всякі звичаї од більше освічених народів. Велика держава не могла обійтися без допомоги усяких майстрів, особливо в справах війська, артилерії. Кликали таких майстрів і вчених з Німців, Англійців, кликали й з України, бо тоді вже на Україні по-декуди були гарні і великі школи. Перші добрі школи в Москві заводили Українці.

Простим людям у Московщині не стало легше при нових царях. Кріпацька неволя ще побільшала. Багато людей тікало у вільні степи, на Дін, на Волгу, Яік (Урал), там заводили свої козацькі порядки. Було й таке, що один козак, Разін, за часів царя Олексія, розпочав велике повстання проти Московського уряду і панів, захопив великі землі по-над Волгою. Те повстання було задавлене, а народ знов мусів zostаватися ще в гіршій неволі.

За часів царя Олексія Україна прилучилася до Московщини, як сказано про се далі.

Визволення України з під Польщі.

1. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Богдан Хмельницький розпочав нову війну, через 10 літ після війни Острянина, р. 1648. Хмельницький був заможний козак, добре освічений, знав мови, крім своєї, Польську, Латинську, Турецьку. Зажив собі слави в війні з Турками, в морських походах. Доводилося йому бути козацьким послом до короля, як треба було допевнятися прав для козаків і для православної віри. Король Володислав, хоч і був прихильний до козаків, не міг їм допомогти, бо не мав сили: пани не дозволяли йому того. Пани тоді були в Польщі, як король,—робив кожний, що хотів, не боячись суду і короля. Кажуть, що король натякнув Хмельницькому, що козаки мають шаблі і самі можуть за своє право постояти.

Хмельницький був попереду військовим писарем, потім—сотником Чигиринським. Мав свій хутір близько Чигирини,—Суботів. Один

Польський пан, як не було Хмельницького дома, напав з своїми слугами на хутір, забрав чимало добра, забив на смерть Богданового малого сина, і присвоїв собі хутір. Так тоді пани в Польщі часто робили: кожний багатий пан мав своє військо і як хотів—робив наїзди на сусідів. Суд потурав багатим панам, а хочби й осудив винного, то не було кому виконати судовий приговор.

Богдан пішов жалітися по судах; та з його тільки глузували, ще й самого в тюрму посадили і ледве не повісили, як бунтівника. Богдан утік з тюрми на Запорозжя де й без його було вже багато отаких покривджених, як він сам. Почав Богдан радитися з козаками про нове повстання, похвалявся, що й король знає про кривди, які чиняться козаками, і радив шаблею здобувати права. Запорозжці обрали Хмельницького гетьманом, а він розіслав по Україні своїх посланців, щоб намовляли людей до війни. Та й ще хотів мати більшу силу, підмовляв хана Кримського дати Татарське військо і хан згодився. А щоб хан більше вірив, Богдан залишив у хана свого сина Тимоша заложником вірності.

2 ПЕРШІ ПОВІДИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

На весні 1648 року Богдан з козаками рушив на Україну.

Тим часом Польські пани почали молити уряд і свого гетьмана Потоцького, щоб зібрав військо на козаків. Потоцький виступив з своїм помішником, другим гетьманом Калиновським. Були вони вже близько Чигирини і вислали наперед молодого Потоцького (сина) з частию війська польського і козацького: реєстрові козаки, ті, що були на державній службі, мусіли йти війною на своїх братів. Часть сих козаків плила Дніпром. Хмельницький перестрів тих, що пливли, намовив їх пристати до повстання, вони збунтувалися проти своєї старшини і пристали до Хмельницького.

Тим часом на поміч Хмельницькому прийшло й Татарське військо. Хмельницький зустрів військо молодого Потоцького на Жовтих Водах. Між тим військом була також частина реєстрових козаків. Хмельницький обступив військо Потоцького, склалася люта бійка; Поляки сливе всі загинули, мало хто і втік, а реєстрові козаки перейшли до Хмельницького. Загинув і сам молодий Потоцький.

Дійшла чутка про сей погром до обох гетьманів. і вони почали відступати з військом і з усім обозом. Відступили вони аж до Корсуня (тепер Київської губ.), там наздогнав їх Хмельницький і розпочав битву. Погромлені Поляки почали відступати, та попа-

лися в засідку, що приготував для їх Хмельницький у лісу, в балці. Польське військо загинуло, або попалося в неволю. Увесь дорогий польський обоз достався козакам і Татарам. Польські пани їдучи на війну, взяли з собою дорогу одягу, золотий і срібний посуд, дорогі килими і т. д., щоб після перемоги справляти пишний бенкет і один перед другим пишатися своїми багатствами. І все те загинуло. Усі Польські начальники з обома гетьманами і багато панів попало в полон. Хмельницький віддав гетьманів Татарам, як плату за поміч: родичі потім мусіли дорогою ціною викупляти панів з татарської неволі.

Зосталася Польща без оборони, без готового війська. Хмельницький з військом мігби тепер іти хоч у саму Варшаву і там примусити Поляків миритися на таких умовах, яких-би схотів. Та Хмельницький тоді ще не сягав думками так далеко; він не думав нищити Польщу, як свою державу, а почав війну за свої власні і козацькі права.

Пречувши про перемогу Хмельницького, народ на Україні повстав проти панів. В тому морі повстання загинули пани, або повтікали, разом з своїми помішниками—Жидами.

Жида бували звичайно орандарями польськими, управителями панських маєтків, бра-

ли на одкуп корчми, перевози, усякі повинности, і дуже людям впеклися. Їх ненавиділи не за віру, а за те, що вони разом з панами гнітили людей.

Хмельницький пішов з військом до Білої Церкви (тепер Київської губ.) став там табором, написав листа до короля, просив вибачити за те, що розпочав війну, надіявся на справедливе заспокоєння козацьких прав. Бо Хмельницький думав, що все лихо від панської самоволі, а що король стоятиме за козаків.

Побіда Корсунська.

(Кобзарська дума.)

Ой обізветься пан Хмельницький
Отаман-батько Чигиринський:

„Гей друзі, молодці,

Браття-козаки запорожці!

Добре дбайте, барзо гадайте,

З ляхами пиво варити зачинайте:

Лядський солод, козацька вода,

Лядські дрова, козацькі труда.“

Ой з того пива

Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.

Під городом Корсунем вони станом стали,

Під Стеблевом вони солод замочили;

Ще й пива не зварили,

А вже козаки Хмельницького з Ляхами барзо
посварили!

За тую бражку
Счинили козаки з Ляхами велику дражку;
За той молот
Зробили Ляхи з козаками превеликий колот;
А за той незнать який квас
Не одного ляха козак за чуба страє.

Ляхи чогось догадались
Від козаків чогось утікали,
А козаки на Ляхів нарікали:

„Ой ви ляхове,
Пеські синове!
Чом ви не дожидаєте
Нашого пива не допиваєте?“

Тоді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана звязали

Та перед Хмельницького гетьмана примчали:
„Гей пане Потоцький!

Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Кам'янськім Подільці пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапра-
ном уживати,

А тепер не зумієш ти з нами козаками воювати,
І житньої соломахи з туслуком уплітати.

Хіба велю тебе до рук Кримському хану дати,
Щоб навчили тебе Кримські нагаї сирої кобили-
ни жовати!“

Тоді Ляхи чогось догадались,
На жидів нарікали:

„Гей ви, жидове,
Поганські синове!

На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
На милю по три корчми становили,

Великії мита брали:
Від возового
По пів-золотого,
Від пішого по два гроши,
А ще й не минали сердешного старця,—
Відбірали пшоно та яйця!
А тепер ви тії скарби збирайте,
Та Хмельницького єдняйте;
А то, як не будете Хмельницького єднати,
То не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного
прудко тікати.“

Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случі,
То погубили чобота й онучі;
А которі до Прута,
То була від козаків Хмельницького доріженька
барзо крута.

На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усі клейноди
І всі Лядські бубни.

3. ДАЛЬША ВІЙНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОЛЯКАМИ.

Поки Хмельницький стояв з військом під Білою Церквою, ждучи послів від короля, надійшла звістка, що король Володислав помер. Козаки вірили тому королеві, бо він був прихильний до козаків і до віри православної. Поляки скликали сойм і почали збирати вій-

сько на козаків, а Хмельницькому написали, щоб ждав вибору короля. Хмельницький пішов назустріч польському війську, і зустрівши його під *Пиллявцями* (на грانیці Волині і Подолії), розбив поляків. Вони відступили, а вночі напав на їх такий переляк, що почали тікати, куди попало покинувши ввесь свій багатий обоз.

Хмельницький посувався далі на захід, у Галичину, а сам ждав вибору короля, писав до панів, щоб вибрали королем брата покійного короля, Яна-Казимира. Думалося, що сей буде такий добрий до козаків, як покійний його брат Володислав. Поляки справді вибрали Яна-Казимира; але не був він добрий до козаків, ненавидів православних. Та й не треба було козакам надіятися на королівську добрість: ніякий король їм не допоможе, тільки самі вони, маючи за собою увесь свій народ, могли собі допомгти.

Новий король прислав Хмельницькому листа, обіцяв полагодити справедливо справу, забезпечити права козаків і віри православної, казав, щоб ксзаки верталися з походу додому і ждали королевських послів.

З великою славою Хмельницький вертався з походу. Його славили, як визволителя України, як „Нового Мойсея“, що вивів на-

род наш з неволі лядської. Славили також народніх героїв, полковників Богуна, Перебийноса, Нечая. З найбільшою пошаною стрічали Хмельницького в Києві, йому назустріч вийшли депутації від Братства, академії, духовенства. Греміли гармати, дзвонили в усі дзвони. Студенти читали привітні вірші. Стрічав і Єрусалимський патріарх, що на той час був у Києві.

Серед учених і духовних людей у Києві наслухався Богдан не мало про те, що не треба надіятися на зрадливих Ляхів, що треба боротися не тільки за права козацтва, а за визволення цілого народу Уркаїнського, з під Польщі. Нові, сміливі думки снувалися в голові Богдановій. І як приймав він у Переяслові послів королівських, то казав до їх: „З вашого діла нічого не буде. Війна почнеться скоро знов. Переверну вас усіх догори ногами. Король нехай собі королем буде, щоб він був вільний і карав князів і шляхту...“ І ще промовляв він до послів: „Я доказав уже, про що й не мислив; тепер докажу, що намислив. Визволю з лядської неволі увесь свій народ. Цепереду воював я за свою шко-

ду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру“ (се значить: за наш православний народ). „Зажену Ляхів аж за Вислу; а ставши над Вислою, скажу: сидіть, Ляхи, мовчіть Ляхи!.. Не зостанеться ні одного князя, ні одного шляхтича на Україні, а хто хоче з нами хліба-соли їсти, той слухай козаків.“

Посли поїхали, ні до чого не домовившись. Війна почалася знов.

Пісня про Перебийноса.

Гей не дивуйте, добрії люде,
Що на Вкраїні повстало,—
Що за Дашевим, під Сорокою
Багато Ляхів пропало.
Перебийніс водить не много,
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей
А решту топить водою.

Гей чи бач, Ляше, як козак пляше
На сивім коні горою?
З мушкетом стане аж серце в'яне,
А Лях од жаху вмірає.

Гей пийте, Ляхи, воду з калюжі,
Води болотянії;
А що пили ви на тій Вкраїні

Пива та меди ситнії.

Гей чи бач, Ляше, що по Случ наше,
По Костянуу Могилу.

Як не схотіли—забунтовали,
От ви й втерляли Вкраїну.

Пісня про Нечая.

Гуляв козак, гуляв Нечай од гаю до гаю.
Ой крикнули козаченьки — „втікаймо, Нечаю!“
Козак Нечай,—молод бував,—на те не зважає,
Із панею Хмельницькою мед—вино кружає.
Не вспів козак, не вспів Нечай кінець стола сісти,
Подивиться в кватирочку — аж Ляшеньки в місті.
Не вспів козак, не вспів Нечай на коника пасти,
Як взяв Ляхів, як взяв панів, як снопики класти.
Обернувся козак Нечай од брами до брами,
Обступили вражі Ляхи у чотирі лави.
Оглянувся козак Нечай на правее плече,—
За ним річка крівавая, що й конем не втече.

ЗБОРОВСЬКА УМОВА І ДАЛЬША ВІЙНА.

Поляки бачили, що діло йде вже не про
більші або менші права козацькі, а про са-

ме панування Польщі над Україною. І почали збирати велике військо.

І на Україні се розумів народ, хотів уже зовсім вибитися з під Польського панування, з під панів. Покликав Хмельницький знов на поміч Татар; сам хан прийшов з ордою. Польське військо вів теж сам король.

В великих боях під Збаражем і під Зборовом (близько границі Волині і Галичини) Хмельницький громив Поляків і вони з королем були в останній біді. Та вони тайно змовилися з ханом, помінилися платити йому щороку велику дань; хан помирився з Поляками,—мусів миритися і Хмельницький. При тому була зложена Зборовська умова: козаків реєстрових малося бути 40 тисяч і мали вони право з своїми сем'ями жити в воєводствах Браславському, Київському, Черніговському,—по всій Україні, окрім західної часті. Усі Уряди в сих землях мали віддаватися тільки православним, унії не повинно бути. Православний Київський митрополит має право засідати в сенаті, нарівні з католицьким. Польського війська не повинно бути на Україні.

Се було більше ніж Хмельницький добивався перед повстанням. Та тепер уже така умова не могла вдовольнити народ. Увесь народ ішов на війну, виганяв панів, проливав свою кров,—то тепер ніхто не хотів під панську руку, робити на панів. Тим часом усі, не вписані в козацький реєстр, мусіли знов вернутися в панські маєтки і нести повинности на панів. Се викликало всюди великі нарікання на Хмельницького, хоч він згодився на Зборовську умову з біди, через зраду хана. І після того народ, селяни вже не мали великої охоти воювати, вже не вірили козакам. Та й Поляки не мали охоти виконувати сю умову.

Унії вони не хотіли знищувати, православного митрополита не пустили до сенату. Невесело було панам вертатися на Україну, де не було Польського війська, трудно було панувати серед ворожого люду, що не хотів коритися панам ні за що.

І війна знову почалася, та вже нещасливо для козаків. Під м. Берестечком, через нову зраду Татар, козацьке військо було погромлено і мусіло тікати. Війна тяглася далі, і хоч Поляки не мали сили наново запанувати, як колись, на Україні; проте й Хмельницький не бачив способу забезпечити Україну від Ляхів без чужої допомоги. Допомога Татарська була

непевна, Татари тільки грабували всюди, брали людей у неволю; їм було однаково, з ким воювати, аби можна грабувати.

Тоді Хмельницький почав дбать про допомогу з иншого боку, — від султана Турецького і від царя Московського.

Прилучення України до Московського царства.

1. ПЕРЕЯСЛІВСЬКА УМОВА.

Хмельницький давно вже намовляв царя Олексія спільними силами воювати Польщу. За поміч обіцяв привернути козаків і всю Україну під руку царя. Царь порадився з своїми людьми і згодився на те. Послав своїх послів на Україну, щоб договорилися про все і взяли присягу від козаків і всього народу на вірність цареві.

8 січня 1654 року козацька рада у Переяслові постановила віддатися у царське підданство і присягала цареві. При тому були зложені умови про відносини між Україною і Московщиною.

Умови були такі: люде на Україні зберігають свої права і вольности, своїм судом судяться і управляються своїми виборними урядами.

Усі урядники вибіраються з своїх місце-

вих людей; ніякі московські начальники не мають права втручатися в справи суду і уряду на Україні. Гетьмана вибрати вільними голосами, а вибравши, сповіщати царя. Се значить, що на вибір нового гетьмана, або на його затвердження не треба царської згоди. Гетьман має право вести зносини з іншими державами і приймати їхніх послів, звіщаючи про те царя.

Москва мала помагати Україні, а козацтво—Москві на війні.

Умови ці були устні. Після того послали козацькі мали їхати у Москву, щоб зложити писані умови. Не всі домагання козацькі були задоволені, і козаків неприємно вражало те, що Москва хоче тісніше забрати до рук Україну. Невесело було їй те, що в Московщині всюди панувало рабство, неволя. Прості люди були в неволі у Московських панів, а й самі пани були рабами (холопами) царя. Трудно було ждати добра од такої держави, піддавши-ся їй.

Умови, вироблені у Москві і затверджені царем, звалися потім «статтями Богдана Хмельницького».

В умовах зазначено становище України як автономної, вільної землі, але умови не були в потрібній мірі виразні і ясні; багато де

чого в умовах зовсім не зазначено. Се все потім повело до непорозумінь, дало привід царському уряду толкувати умови по своєму, на шкоду Гетьманщині.

(В відносінах до Московщини, що звалася «Великою Россією», Україну називали «Малою Россією», а людей наших «Малороссами»).

2. ГЕТЬМАНЩИНА.

Після революції (перевороту) 1648 року утворився новий лад у землі козацькій, що підлягала власті гетьмана і через те звалося Гетьманщиною. Земля ся йшла від річок Случі і Горині до Московської границі (де тепер починаються губернії Орловська, Курська, Харківська). Значить, не вся Україна належала до Гетьманщини, бо ще zostавалися Галичина, Холмщина, частина Волині; та ще під Москвою була Слобідська Україна (Харківщина і далі на схід); що тоді заселялася втікачами з-за Дніпра. Тікали туди люди і під час війни перед Хмельничиною, і за часів Хмельницького, й пізніше. Там вони заводили козацькі порядки, тільки залежали не від гетьмана, а від царя.

Гетьманщина ділилася на полки й сотні,

як тепер ділиться на губернії й повіти. Полки звалися на ймення свого полкового міста: Канівський, Київський, Переясловський, Чернігівський і т. д. Полк ділився на сотні. До сотні належало яке небудь містечко і близькі села.

Під час великого перевороту шляхта була побита або повтікала, а хоч трохи й зісталося дрібної шляхти, то вона покозачилася. Зісталися вільні люде, було багато й вільної землі.

Окрім духовних і міщан, люде ділилися на: *козаків*, що одбували службу воєнну і були за те вільні від усяких інших повинностей; і *посполитих*, простих людей, селян, що не несли служби воєнної, за те повинні були обувати повинности земські: постачати підводи, робочих на громадську роботу, хліб для війська і т. д. Козацькій старшині, всім, хто служив в уряді, замісто плати за службу, надавалися землі і повинности того чи іншого села, більшого або меншого числа людей. (Тепер беруть з людей податі грошима і виплачують за урядову службу плату, а тоді просто веліли людям одробляти начальникам за урядову службу.)

Багатші люде, „дуки“, що мали більше худоби, грошей, робочих рук, займали більше

землі, лісів, озер; гатили на річках греблі і становили млини для прибутку собі; пускали захожих, бідних людей жити на своїй землі, давали їм часом і хати, і худобу за одробіток, і ті люде мали одробляти, одбувати повинности на свого пана.

Прогнавши польських панів, народ не знав, як упорядкувати справу з землею, щоб усім і надалі добре було. «Дуки», козацька старшина, самі хотіли стати замісто панів, а пізніше таки й стали. Вони дивилися на той лад, який був у Польщі і по інших землях: всюди пани панували над простими людьми, всюди тоді було кріпацтво.

Головою цілого народу, за часів Б. Хмельницького, став *гетьман*, що попереду вважався головою тільки самих козаків. Гетьман правував за порадою старшини генеральної: генеральний *обозний*—начальник артилерії і припасу військового; генеральний *суддя* (їх потім було два); генеральний *писарь*—державний секретарь; генеральні *осаули*—помішники в справах військових; були ще генеральний *бунчукний* і *хорунжий*, що доглядали гетьманських *клейнодів*.*) Генеральна старшина була при

*) Гетьманські *клейноди*—відзнаки влади гетьмана: булава, бунчук, і *корова* військова. Полковник мав не

гетьману, як міністерство, і разом з ним правила краєм.

У кожному полку був головою *полковник*; він, при допомозі старшини полкової, правував городами і селами у полку. До полкової старшини належали: полковий писарь, обозний, суддя, осаул, хорунжий. Над сотнею був *сотник*. У селі над козаками був *отаман*, а над не козаками у селі або в місті був *війт*.

Військо Низове Запорозьке правувалося само собі окремо, своїми давніми звичаями, вибирало *кошового* отамана, курінних отаманів, суддів і т. д.

Увесь уряд на Україні, від отамана і війта до гетьмана мав бути *виборний*. Так саме й духовенство було виборне. Сільська рада вибирала отамана, сотенна рада—сотника, полкова рада—полковника, військова генеральна рада—гетьмана і старшину генеральну.

Тільки не було вироблено закону про те все, хто, коли і де мав скликати яку раду; які справи, в якій мірі і в якому порядку мають рішатися на раді. Не було зложено законів про державний і громадський лад, бо не було на се часу і сил серед війни. З того виходили непорозуміння, безладдя, усобиці, війна.

булаву, а *пернач*. Кошовий отаман Запорозький мав *комішину*—високу патерицю.

Через те бувало, що в одному місці виберуть одного гетьмана, а в другому—другого, і вони між собою воюють.

Так саме й відносини до Москви не були виразно зазначені, і се скоро повело до непорозумінь; царський уряд хапався за кожну причіпку, аби Україну тісніще до рук забрати.

3. ОСТАННІ ДІЛА І СМЕРТЬ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Москва разом з козаками почала воювати Польщу. Москві хотілося забрати Білоруські землі. Тоді саме і Шведи почали воювати Польщу. Поляки, щоб визволитися з біди, постановили обрати Московського царя своїм королем, як помре їхній король Ян-Казимир. Тоді до Московщини мала би прилучитися і Польща. За се Поляки просили, щоб царь помирився з ними, та щоб почали війну з шведами. Царь повірив Ляхам, помирився з ними, в тій надії, що скоро й Польща його буде.

Поляки справді й не думали прилучатися до царя, і Б. Хмельницький се знав. Його турбувало і сердило те, що царь помирився з Польщею, без відома і згоди козаків, не помігши визволити з під Польщі усіх Українських земель, які ще не були визволені. Бо-

ялися козаки, що Москва може віддасть Польщі й Україну, або частъ її, як се потім і сталося. Через те Богдан почав дбати про інші способи визволити Україну. Вів зносини з Угорщиною, Швецією, змовився з ними спільно воювати Польщу, і почав війну, хоч царський уряд і сердився за се на Богдана. Богдан казав царським послам: «Шведи—люде щирі і правдиві, а царь помирився з Ляхами і хоче їм Україну віддати.»

Під той час, р. 1657, Б. Хмельницький помер, серед нескінченої великої боротьби.

Зосталася Україна в тяжкому становищі, без великого свого гетьмана, що вмів з'єднати сили нашого народу і вести його до побід, що вмів приєднати до своєї справи сусідні народи.

Коли він уже був тяжко недужий, то покликав козаків, щоб вибрали нового гетьмана. Радив їм вибрати кого-небудь з славних своїх товаришів-помішників. Та козаки обрали молодого ще Богданового сина Юрка, щоб догодити старому. «Нехай, мовляв, буде тая слава, що в нас таки Хмельницький гетьманом.» Та молодий хлопець нездатний був гетьманувати; через те козацька старшина вибрала гетьманом генерального писаря *Івана Виговського*.

Дума про смерть Б. Хмельницького.

Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умірати,—

Нікому поради дати.
Покликне він на Івана Виговського,

Писаря військового:

„Іване Виговський,

Писарю військовий!

Скоріш біжи

Да листи пиши,

Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали!“

То Іван Виговський,

Писарь військовий!

Листи писав,

До всіх розсилав.

То сотники, полковники як їх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скоріш
прибували.

То гетьман добре їх приймає,

Словами промовляє:

„Панове-молодці! Добре дбайте,

Собі гетьмана наставляйте;

Бо я стар, болю,

Більше гетьманом не здолію!

Коли хочете, панове, Антона Волочая Київського,
Або Грицька Костира Миргородського,
Або Хвилона Чичая Кропив'янського,
Або Мартина Пушкаря Полтавського.“

То козаки тее зачували, смутно себе мали,

Тяжко зітхали, словами промовляли:

„Не треба нам Антона Волочая Київського,
Ні Грицька Костира Миргородського,
Ні Хвилона Чичая Кропив'янського,
Ні Мартина Пушкаря Полтавського;

А хочем ми сина твого, Юрся молодого.“

„Він, панове молодці, молодий розум має,

Звичаїв козацьких не знає“—

„Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його навчати, будем його добре пова-
жати,

Тебе батька нашого, гетьмана, споминати!...“

То Хмельницький тее зачував, великую радість
собі має,

Сідою головою поклін оддавав, сльози проливав.

Скоро після того ще й більше Хмельницький
занемогав,

Опрощення зо всіма приймав,

Милосердному Богу душу оддавав.

То не чорнії хмари ясне сонце заступали,

Не буйнії вітри в темнім лузі бушували,—

Козаки Хмельницького ховали

Батька свого оплакали...

Усобиці—Руїна.

1. ГЕТЬМАН ВИГОВСЬКИЙ.

Гетьман Виговський хотів вести далі те діло, що розпочав Б. Хмельницький: при допомозі Шведів добиватися визволення України. Та Шведи далі не могли вже помагати, бо самі мусіли вести иншу війну, і помирилися з Польщею. Виговському зоставалося іти або з Москвою, або з Польщею. До якого часу Виговський був вірний Москві. Тим часом Москва, бажаючи прибрати до рук Україну, вела зносини з ворогами Виговського на Україні, а ті вороги подавали надію, скинувши Виговського, попустити Москві більше право на Україні.

Виговський мусів з тими своїми ворогами воювати, а далі завів зносини з Польським урядом.

Козацька старшина, люде з більшою освітою, бачили, що під царем не буде Україні волі. Вони згодні були вернутися до Польщі, забезпечивши право України. Виговський з старшиною умовилися з польськими послами, зложили у *Гадячі* статті про прилучення

України до Польщі (1658 р). По тій умові, Україна мала бути особним князівством, мати свій окремий уряд, військо, казну; церкві православній мусять бути повернуті всі маєтки, колись відібрані для уніятів і католиків. Київська академія прирівнювалася до Краківського університета, і ще одну таку академію вільно заложити.

Ся Гадяцька умова забезпечувала вільність і державні права України. Та прості люде не хотіли прийняти сієї умови. Ні на яких умовах народ не хотів вертатися до Польщі, бо тоді-б пани вернулися знов і вимагали, щоб їм повернуті були землі, що колись їм належали, і щоб люде, котрі сидять на тих землях, знов на панів робили.

Виговський, змовившись отак з Польщею, почав війну проти Москви і розбив (під Конотопом) велике царське військо. Тая побіда не помогла Виговському; простий народ і Запорожці, не хочачи вертатися до Польщі, виступили проти Виговського. Скинули його з гетьманства, настановили знов Юрка Хмельниченка. Народ рішучо не хотів згоди з Польщею, — треба було вертатися до згоди з Москвою. Нові умови, постановлені тоді з Московськими послами, були для України гірші, ніж умови Б. Хмельницького.

2. РУІНА

Між Польщею і Москвою пішла довга уперта боротьба за Україну. Часто наставляли і зникали гетьмани, одні хотіли коритися Москві, щоб вона їм помагала, інші умовлялися з Польщею, або з Татарами. На Україні йшла війна, і бідні люде, натерпівшись багато лиха, хотіли, щоб нехай уже візьме силу хоч Москва, хоч Польща, аби війні кінець був. Україна поділилася: на лівім боці Дніпра був один гетьман, а на правім боці—другий, і вони нераз між собою воювали, кличучи на поміч Москву, Польщу і Татар. Тая боротьба йшла довго, літ двадцять.

Правобічний гетьман Петро Дорошенко хотів визволити Україну від Польщі і Москви, покликавши на поміч Турецького султана. Турки приходили, багато лиха людям чинили, як і Татари. Правобічна Україна була зруйнована, люде порозбігалися, повтікали на лівий бік Дніпра здебільшого у Слобожанщину. Довго вів боротьбу Дорошенко, обороняючись у своєму Чигирині від військ московських і лівобережних козацьких, та мусів уступити, віддався лівобережному гетьману, а потім його примусили виїхати в Московщину, і він там жив до смерти.

З лівобережної сторони царський уряд велів

позганяти людей, які ще залишалися, на лівий бік, щоб та сторона залишалася пустинею.

З Польщею Москва помирилася на тому, що вернула Польщі усю західню Україну, трохи не до самого Києва.

Та як тільки зтихла війна, так люде почали вертатися на зруйновані свої селища і городища (де Чигирин, Черкаси, Хвастов, Біла Церква). Бо то була найкраща частина, осередок і краса нашої землі, і не могла вона довго пустинею залишатися. Знов там появилось вільне козацтво, маючи своїм отаманом *Семена Палія*.

Пісня про чайку.

Ой горе тій чайці,
Ой горе небозі,
Що вивела чаєнята
При битій дорозі.
Що чумаки ішли
І чаечку знайшли
І чаечку ізогнали
Й чаєняток забрали.
Що чаечка в'ється,
Об дорогу б'ється,
Аж до землі припадає,
Чумаків благає:
„Ой ви чумаченьки,
Ви люде дорожні,
Верніть мої чаєнята
То й Бог вам допоможе“.

ХІІІ.

Боротьба за вільність і втрата І І.

1. НОВІ ПАНИ.

Як минуло після Хмельниччини чимало часу, то не зважаючи на війни й усобиці, у Гетьманщині багатші люде, козацька старшина, збільшували свої маєтки, займали вільні військові землі, або купували і всякими способами пригортали землі, а разом з тим накладали на посполитих, пррстих людей все більші повинности і одробітки. Нове покоління, що настало вже по Хмельничині, виростаючи в багатстві і звикаючи до панування над людьми, — вважало вже себе дійсними панами. Люде на їх нарікали, плакалися, та не знали, як оборонитися. Поки-що мали право, продавши своє добро, хату, переселитися на друге місце; а далі й тее право втратили: як хотів хто переселитися, то повинен був покинути пано-ві все своє добро.

Козаки зберегли більшу вільність, та й тим

нові пани докучали, а часом і козаків записували у пєсполиті, у свої піддані.

Як Москва де-далі більше мішалася в справу Гетьманщини, обмежувала її вільність, то козацька старшина обороняла вільність, не пускаючи московських урядовців порядкувати на Україні.

Козацька старшина була більше освічена, вона розуміла, яку ціну має громадська вільність. Та через отой гріх,—поневолення простих людей,—старшина не мала сили одбиватися од Москви. Бо прості, бідні люде не вірили старшині, отим новим панам, і не йшли за ними. То їмусіли пани коритися Москві.

Московський уряд тим часом манив простих людей, що царь оборонить їх од панів. Не знаючи, як собі допомогти, люде надіялися, що царь їх оборонить, знищить оті всі кривди, що чинили „дуки“. І люде тягли руку за московським урядом, і за те віддавали цареві громадську, державну, політичну вільність України. Та їм не виграли нічого, бо Москва, попередку відібравши вільність громадську, потім сих самих бідних людей віддала у кріпацьку неволю панам. Але се все сталося не відразу, а потроху, помалу, і про се буде річ далі.

Се все діялося на лівім боці Дніпра, в тій часті України, що належала до Москов-

щини. Як у Чигирині гетьманував Дорошенко—на лівім боці захопив гетьманську булаву *Іван Бруховецький*. Він спершу дуже годив Москві, поступився їй чималими правами України, дозволив, щоб по всіх городах були московські війська і начальники, щоб збирали податі на царя. Народ не хотів тому коритися, тоді Бруховецький і сам повстав проти Москви. Та се його не врятувало, козаки його вбили, і на короткий час гетьманом на цілій Україні став Дорошенко. Скоро Москва знов прихилила до себе Лівобережжя; гетьманом тут був *Дем'ян Ігнатович* (Многогрішний), а після його—*Іван Самойлович*.

Самойлович догоджав Москві, а разом годив і козацькій старшині, отим новим панам, що все багатіли та підбивали під себе селян. Спокійніше тоді було в Гетьманщині, на лівім боці: Поляки вже не квапилися вернути собі сю землю. Турки сюди не доходили, і Татари вже не дуже внаджувалися, хіба шарпали трохи городки від степу. Нові пани спокійно розширяли свої господарства, багатіли, скуповували землі у людей, часто і насильством брали собі землі, випрошували на їх грамоти у гетьмана і в царя. Панство значно виросло за гетьманство Самойловича (15 літ) і Мазепи.

По доносу старшини, Самойловича заслано на Сибір, а на його місце вибрано *Івана Мазепу*.

2. ІВАН МАЗЕПА.

Іван Мазепа гетьманував довго, аж 20 літ (від 1687 року). Був він родом з правого боку Дніпра (близько Білої Церкви); за молодих літ учився по великих школах, тоді служив при Королю Польському (котрому та сторона належала). Тоді покинув королівську службу і пішов до гетьмана Дорошенка, а ще пізніше опинився у гетьмана Самойловича.

Мазепа мав добру освіту, був розумний, умів добре поводитися з людьми, звичайно дуже подобався людям своїми розумними та до тепними, часом веселими розмовами.

Він дбав про освіту, будував церкви, монастирі (що в ті часи заводили школи і шпиталі).

Трудні то були часи. Козацтво не забуло, як воно воювало за визволення України, нарікало на Москву, що де-далі більше Україну до рук своїх прибирала. Селянство нарікало на своїх нових панів, а разом і на гетьмана, що був сам з поміж тих панів. Запорожці, оступаючись за селян, бунтувалися проти гетьмана і панів. До того ще Українці дуже невдоволені були Москвою, що вона віддала Поль-

щі Правобічну Україну. Трудно було гетьману викручуватися серед сих обставин, та Мазепа був розумний і хитрий. Умів він бути в добрій згоді і з Московським царем Петром І.

Царь Петро був розумний і роботящий, він задумав навчитися сам і навчити своїх людей європейським наукам, а найбільше дбав про такі науки, які давали цареві більшу силу: про військо, кораблі, артилерію і т. и. Нові порядки царь заводив нелюдськими, лютьими способами, без жалю карав своїх людей у Московщині тяжкими карами. Хотілося йому і на Україні по-своєму порядкувати, та ще не можна було, ще держалася Гетьманщина з її правами.

Почавши довгу війну з Шведами, царь вимагав багато козацького війська, посилав його в далекі сторони, а там московські начальники знущалися з козаків, морили їх голодом, віднімали в їх коні, загадували тяжкі роботи. Козаки гинули тисячами.

Тим часом московські війська ходили по Україні, чинили всяке здирство і насильство, а московські начальники не зважали на права нашого народу, распоряжалися, як хотіли.

Нарікали наші люди на царя і на гетьмана Мазепу, часом казали: „Не буде в нас добра, поки сей гетьман живий буде, бо сей

гетьман одно з царем розуміє. Царь на Москві своїх вигубляє, а гетьман доводить до умалення Україну. Для того-то він часто і в Москву бігає, щоб там науку, брати яким способом сей народ згубити“...

Так думаючи, люде не розуміли гетьмана: він теж любив Україну, обороняв її вольности, як умів, хоч і трудно було. Усякими способами він одмовляв царя від усього, що шкодило Україні.

3. СЕМЕН ПАЛІЙ.

На правім боці Дніпра (де Чигирин, Хвастов, Корсунь), зруйнованім за часів Руїни, по договору між Москвою, Польщею та Туречиною мусіла zostаватися пустиня. Та як затихла війна, люде почали вертатися на свої давні селища і городища. Тікали туди люде і від польських панів, і від своїх нових панів, що завелися на Гетьманщині. І знов завелосся козацтво на тій стороні, під приводом „козацького батька“, полковника Семена Палія.

Царь Петро, догоджаючи Полякам, хотів, щоб Палій корився Польщі, та той не слухав. Маючи чималу козацьку силу, здобув кріпость Білу Церкву, вигнав Ляхів і просив Мазепу, щоб прийняв усю тую сторону знову до Гетьманщини. Мазепі се подобалося, він усі-

ма способами одмовляв царя, щоб не оддавав того краю Полякам, і се до якого часу удавалося. А потім, як царь ще більше вимагав, то Мазепа бувши того часу з військом на правім боці закликав до себе Палія, арештував його і одіслав у Москву, а звідти послали його на Сибір.

Та Мазепа й тепер не віддав Білої Церкви і всієї тієї сторони Полякам: він поставив у Б. Церкві свого полковника з військом. Під рукою гетьмана ще більше зросло і поширилося козацтво на правім боці. Царь знов вимагав, щоб гетьман віддав ту сторону Польщі, та гетьман не слухав, відмовлявся усіма способами, сподіваючись вдержати той край при Гетьманщині.

Народ дуже любив Палія ізберіг пам'ять про його в піснях.

Мазепа і Палій.

(Пісня).

Ой пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Палія листи:

„Ой приїдь, приїдь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене“.

Ой вже Семен, ой вже Палієнко
На подвір'я виїзжає,

А там його вельможний Мазепа
Вином, медом напуває.

Ой уже Семен, уже Палієнко
Меду, вина та й напився,
Та своєму вороному коню
Та й на гриву схилився.
Ой як крикнув вельможний Мазепа
Та на свої сердюки (найняте військо):
„Ой візьміть, візьміть Палія Семена
Та закуйте йому руки“.

4. ШВЕДСЬКА ВІЙНА.

Народ плакався і нарікав на нову неволю, що наставала в Гетьманщині, нарікав на Москву, на царя і на гетьмана. Московські начальники не тільки чинили нашим людям усякі кривди, а й просто казали, що вже пора зробити Гетьманщині кінець.

Козацька старшина, більш освічені люде радилися з гетьманом, як Україну визволити, як оборонитися од царської самоволі. Близькі до гетьмана старшини казали: „Як ми за душу Хмельницького Бога молимо і ім'я його славимо, що Україну од ярма лядського визволив; так, навпаки, і ми, і діти наші в вічні роди душу й кости твої будемо проклинати, як ти нас за гетьманства свого, по смерті своїй в такій неволі залишиш“.

А Мазепа все ще був вірний цареві. Тим часом війна царя з Шведами йшла далі. Шведський король Карл XII подужав союзни-

ків царя по інших землях і вже лагодився йти на Московщину. Мазепа з старшинами боялися, що коли Москва візьме верх, то буде кінець Гетьманщині (так воно потім і вийшло). А коли Швед подужає то чи не віддасть він часом Україну Полякам, як ті домогалися.

І зважився Мазепа відступитися від царя. Казав до старшини: «Коли є між вами такий, що в сей тяжкий час зможе визволити рідну країну, то я сам йому уступлю. А як хочете, щоб я взяв те на себе, то звольте мене слухати...»

Тим часом генеральний суддя Василь Кочубей, сердитий на Мазепу, зробив донос на його цареві, поїхавши з доносом до царя. Царський уряд велів катувати Кочубея та його товаришів, а тоді вони були покарані на смерть.

Мазепа був уже зовсім старий, не мав ні жінки ні дітей. Він зважився змовитися з Шведами, щоб ті помагали Україні, як колись Б. Хмельницький, мав діло теж із Шведами. Перед старшинами гетьман прийняв присягу, що починає те діло «не для своєї користи, не для вищих гонорів (почестей), а для вас усіх, під правлінням моїм зостаючих, для жон і дітей ваших, для общего добра матки моєї бідної України, для підвищення і росширен-

ня прав і вольностей, щоб ви з жонами і дітьми і отчизна з Військом Запорозьким, як од Московської, так і од Шведської сторони не загинули»...

Як вступив Шведський король Карл у Гетьманщину, то Мазепа приєднався до його. Було тоді при Мазепі зовсім мало війська, до 5 тисяч тільки. Го по наказу царя, козацькі полки були порозсилені далеко, а тим часом на Україні і на її границях було багато московського війська.

Народ не розумів, що затіяв Мазепа, і мало вірив як йому, так і всій козацькій старшині, своїм новим панам. Бачивши, всюди московське військо, народ не пішов за Мазепою. Тільки Низове Військо Запорозьке з кошовим Гордієнком потім пристало до Мазеппи.

Царь оповістив Україну про зраду Мазеппи, називав його Юдою, велів проклинати, велів вибрати нового гетьмана (вибрано було Скоропадського). У своїх оповіщеннях царь казав, що він ніколи не буде займати прав і вольностей Українців, а що Мазепа хоче повернути народ у неволю лядську і хоче віру православну знищити, завести католицьку віру.

Король вступив в Гетьманщину в-осени

1708 року, перебув тут дуже люту зиму. Далеко він зайшов від свого краю, втеряв багато людей і припасу, а підмоги не мав. На весні 1709 року взявся здобути кріпость Полтаву, та не здобув. Тим часом царь Петро виготовив велике військo, з доброю артилерією, прийшов до Полтави, і там розбив Шведів. Король Карл і Мазепа з тими старшинами, що при йому zostалися, утік за Дніпро, аж за Турецьку грядницю, що була тоді по Дністер. Там у Бендерах, того-ж 1709 року помер старий Мазепа. Козаки, що були при йому, вибрали нового гетьмана, Орлика, та йому вже не довелося гетьманувати на Україні.

Король Карл підмовив Туречину воювати проти Москви. Царь пішов з військом за Дністер, його там погромили Турки, і він мусів миритися. В умовах стояло, що царь зрікається України, котра має бути вільною. Та умови були висловлені неясно (бо турецькі начальники, що писали умову, були підкуплені) і потім царь казав, що річ іде не про ту часть України, що під його рукою, а про Правобочну. А ту часть Поляки вважали своєю. Як прийшов туди Орлик з невеликим військом, то його Поляки прогнали. Після того довго ще Орлик та інші товариші Мазепині, живучи в Туречині, Швеції й по інших зем-

лях, клопоталися, щоб поправити свою справу, надіялися на допомогу чужих держав; та з того нічого не вийшло. Орлик помер на чужині.

Дума гетьмана Мазепи *).

Всі покою щиро прагнуть,
А не в один гуж всі тягнуть:
Той направо той наліво,
А всі браття,—то-то диво!
Нема любви, нема згоди
Од Жовтої взявши Води.
През незгоду всі пропали,
Сами себе звоювали.
Ей братища, пора знати,
Що не всім нам панувати:
Не всім дано всеє знати
І річами керувати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічімо:
Один стерник сам кирує,
Весь корабель управує.
Пчілка бідна матку має
І оної послухає.
Жалься Боже України,
Що не вкупі має сини.
Один живе із погани (татарами),
Кличе: сюди отамани!

*) Кочубей при своєму доносі приложив сю думу, кажучи, що написав її Мазепа. Але вона написана не Мазепиною рукою і не відомо, хто зложив її. Можна думати, що справді зложив Мазепа.

Ідем матку рятувати,
Не даймо їй погибати.
Другий Ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая!
Різно тебе розшарпали,
Аж по Дніпро Туркам дали.
Все їх фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла.
Третій Москві вже голдує *)
І їй вірно usługує.
Той на матку нарікає,
І недолю проклинає:

Ліпше було не родити,
Як у таких бідах жити.
Од всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руїнують.
Од всіх нема зичливости,
А ні слухної учтивости.
Мужиками називають,
А підданством дорікають.
Чом ти синів не учила?
Чом від себе їх пустила?

Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо одбувати.
Я сам, бідний, не здолаю,
Хіба тільки заволаю:
—Гей панове генерали,

*) Присягає вірно служить.

Чому есте так оспали?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики.
Візьмітеся всі за руки,
Не допустіть гіркої муки,
Матці своїй більше терпіти,—
Нуте врагів, нуте бити?
Самопали набивайте;
Гострих шабель добувайте;
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте.
Нехай вічна буде слава,
Що шаблею маєм права!

Занепад України.

1. ПО ШВЕДСЬКІЙ ВІЙНІ.

Під час Шведської війни царь звелів зруйнувати Січ Запорозьку. При тому було покарано тяжкими карами багато Запорожців. Запорожці, які zostалися, пішли до Татар, заклали нову Січ на усті Дніпра, в Олешках.

Хоч царь, під час походу Карла на Україну, писав оповіщення, що ніколи не займати-
ме прав і вольностей Гетьманщини, а про те, як тільки подужав Шведів, почав дальші права нехтувати. Настановив своїх московських начальників („колегію“) щоб правила спра-
вами Гетьманщини. Настановляв своїх полковників та інших урядників у Гетьманщині. Роздавав землі і населені маєтки своїм панам. Як помер гетьман Скоропадський, не велів вибрати нового гетьмана. Військо козацьке посилав далеко у північні сторони, до Балтійського моря і до великих щер та болот, щоб козаки там робили важку роботу, копали канали для кораблів. Отам від тяжкої роботи,

від негоди і голоду загинуло багато тисяч козаків. Багато людей загинуло і при будівництві міста Петербурга.

Поїхав полковник Павло Полуботок (що справляв тоді обов'язки гетьмана) з старшинами до столиці жалітися на утиски московських начальників на Україні та просити щоб не віднімалися останні права, то царь велів посадити Полуботка з старшинами у тюрму; Полуботок там і помер у неволі.

Вже як не було царя Петра, дозволено було обрати гетьмана. Обрали Данила Апостола, старого козака, що добре знав давні козацькі звичаї і права. Та не було вже йому волі, мусів усе робити так, як царське правительство казало. Пізніше дозволено було ще раз обрати гетьмана; то був уже останній гетьман, Кирило Розумовський. При виборах була пишна церемонія; та вже від гетьманства тоді зоставалися хіба що тільки церемонії.

За гетьманства Апостола дозволено було Запорозцям вернутися і жити на старих місцях, на Порогах. Вони вернулися, заклали нову Січ, почали заселяти степи, котрі належали здавна до землі Війська Запорозького.

Козаків гонять на роботу.

(нісня.)

У городі у Глухові у всі дзвони дзвонять.
Та вже ж наших козаченьків на лінію гонять.
У городі у Глухові стрельнули з гармати,—
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно.
На могилі гетьман стоїть,—геть там його видно.
„Допевняйся, наш гетьмане, допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись, будем утікати“
— Ой ідіть-же ви, панове, до Петра, до свата,
Ой там буде вам, панове, велика заплата:
По заступу у рученьки та ще й по лопаті.

Явір.

(нісня.)

Стоїть явір над водою,
В воду похилився.
На козака незгодонька,
Козак зажурився.
Не хилися явороньку,
Ще ти зелененький.
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький.
Не рад явір хилитися,—
Вода корінь мие.
Не рад козак журитися,
Так серденько ние.
Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький,

Оріхове сіделечко
Ще й кінь вороненький.
Ой поїхав в Московщину
Та там і загинув,
Свою рідну Україну
На віки покинув.
Велів собі насипати
Високу могилу,
Велів собі посадити
Червону калину:
„Будуть пташки прилітати
Калиноньку їсти,
Будуть мені приносити
З України вісти“

(Отакі козаків загинуло багато тисяч під час походів в північні сторони, на каналні роботи, за часів царя Петра І.)

2. ГАЙДАМАЧИНА.

Україна на Правім боці Дніпра, тяжко зруйнована у другій половині XVII віку, за часів Руїни, знову почала відживати, як трохи затихли війни. Багато вернулося сюди людей, що були повтікали, і почали вони знову будувати села і міста на старих селищах і городищах. Знов ожило тут козацтво, і воно, під проводом полковника Палія та інших отаманів, одбивалося од Поляків, хотіло, щоб та сторона вся, як і колись за Богдана Хмельницького, належала до Гетьманщини. Москов-

ський царь помирившись з Поляками, віддав ту часть України Польщі, та поки Мазепа був гетьманом, він вдержав Правобічну Україну при Гетьманщині. Вже після Мазепи Поляки, при допомозі царя, запанували там і знищили козацтво. Поверталися пани,—потомки тих, що їх повиганяли колись, і почали господарювати, накладаючи на людей де-далі тяжчі повинности.

Люде, які колись, тікали на Запорозжя, а звідти часом приходили „карати панів“ та їхніх помішників-жидів, ще були орандарями, управителями і т. д. Часто люде приставали до тих ватаг Запорозжців і разом нападали на панські маєтки. Пани держали при собі своє військо, з своїх-же селян-підданих; та нераз і се військо бунтувалося.

Сих розбишаків, що всювали панів, звали *гайдамаками* і *коліями*.

Велике гайдамацьке повстання сталося року 1734, воно захопило Київщину, Браславщину, часть Поділля і Волині. Поляки не могли того повстання задавити, просили Московського царя, щоб поміг, і той прислав своє військо на „усмиреніє“ гайдамаків.

Нове, ще більше гайдамацьке повстання сталося року 1768. Отаманом гайдамаків на той час був запорожець *Максим Залізняк*.

Повстання захопило чималу частину Київщини та Браславщини. Поляки та Жиди тікали до укріплених місць, напр., до міста Умані, надіялися що того замка гайдамаки не здобудуть. Місто Умань належало пану Потоцькому, він держав при собі військо, а начальником того війська був *Гонта*. Поляки надіялися, що *Гонта* їх оборонить. А він, як підійшли гайдамаки, пристав до їх зо всією своєю командою, бо вона була з Українців. Гайдамаки здобули і запалили Умань, чимало Поляків і Жидів побили.

Між людьми ходила тоді чутка, що цариця Московська Катерина закликає людей воювати Поляків, що вона ніби видала на те „золоту грамоту“. Люде ще вірили, що православні Московські царі допоможуть оборонитися од Польських католицьких панів. А справді було так, що цариця послала своє військо на поміч Полякам, щоб гайдамаків задавити. Московське військо одурило гайдамаків ніби хоче з ними порадитися, як далі вкупі воювати Польщу; а тоді гайдамацькі отамани були арештовані і віддані Полякам на кару. Москалі ловили гайдамаків і віддавали їх Полякам а ті карали їх лютими карами.

Максим Залізняк.

(Пісня.)

Максим козак Залізняк, козак з Запорожжя,
Як виїхав на Україну, як повная рожа.
Зібрав війська сорок тисяч в місті Жаботині,
Обступили город Умань, у одній годині.
Обступили город Умань, покопали шанці,
Ударили з семи гармат у середу вранці.
Ой не одна лядська вдова з города втікала,
Ой не одна бідна мати із дітьми прощалась.
Та й не одна панські кудрі з горя поривала.
І не одна чорнявая по милім ридала.

3. КІНЕЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ.

За українську державну вільність найбільше оступалися освічені люде з панів, з козацької старшини. Та як тільки вони починали оступатися, то царський уряд лякав їх, що почне докопуватися, де ті пани понабірали земель і як вони своїх бідних людей кривдять. То й мусіли пани мовчати, попускаючи царському уряду робити на Україні, що хоче.

Прості люде, селяни все ще вірили, що царі їх оборонять од панів, що царський суд розсудить їх справедливо і поверне вільність і землю. Через те люде наші не піддержували панів, як ті за українську державну вільність заступалися, Гетьманщину боронили.

Скінчилося на тому, що цариця Катерина II зовсім знищила гетьманський уряд, звелівши останньому гетьману Розумовському іти в одставку (1764 р.). Цариця хотіла, щоб наш народ забув і думати про Гетьманщину, щоб і пам'ять про неї зникла.

Панів українських вона поробила справжніми панами, давши їм права московських дворян і закріпивши за ними усі ті землі, що вони нагарбали. Своїм московським панам та генералам роздавала по-багато землі на Україні, разом з людьми, що на тій землі жили.

І селяни діждалися, що цариця їх закріпостила за панами, зрівняла з тими кріпаками—рабами, які були в Московщині.

Від часів Б. Хмельницького на протязі століття нові пани успіли, розбагатівши, приневолити селян, щоб одбували усякі повинности і робити на панів, і ті роботи де-далі збільшувалися. Та ще вільно було людям покинути те місце, де жили, і йти на інше місце. Цариця Катерина закріпила людей за тими панами, де жили. Так на Україні настала знов кріпацька неволя, рабство. Пани могли: „своїх“ людей карати, продавати, як худобу.

Знищивши гетьманство, цариця веліла завести на Україні такі порядки, які були у Московщині. Гетьманщина була поділена на

губерні, настановлені були губернатори і всякі уряди.

Тільки й zostалися не під панами *козак*и (в Полтавській та Чернігівській губернях). Зосталася при їх і земля, що вдержали вони в своїх руках ще з часів Б. Хмельницького.

4. КІНЕЦЬ ЗАПОРОЖЖЯ.

Військо Запорозьке велику поміч давало в війні Росії з Турчиною. Запорожці уміли добре воювати з Турками на морі й на полі; з великою відвагою вони здобували турецькі кріпости і кораблі. Царський уряд дуже дякував Запорожцям, похваляв їх за хист і відвагу.

Запорожці заселяли тоді землі свої (Катеринославська губ. і часть Херсонської) людьми, захожими з Гетьманщини і з Правобічної України. В степах Запорозьких виростили села, слободи, хуторі, заводилося хліборобське, мирне життя.

Здобувши, після війни з Турками, землі над Чорним морем, цариця Катерина настановила там намістником Потьомкина. Ті землі були поруч із землями Запорожців, і Потьомкин хотів і ті землі прилучити до свого намістництва. Та й без того царське правительство не хотіло терпіти вільної запорозької громади,

республіки. Поки ще була війна з Татарами і Турками, то трудно було без Запорожців обійтися. А після війни, як Росія забрала Кримське царство,—цариця зважилася зовсім знищити Запорожжя. Московське військо прийшло на Січ, ніби-то щоб порадитися з козаками про якусь нову війну; а тоді царський генерал оповістив, що вже Січи не буде, велів віддати всю військову зброю і все військово добро. Козаки хотіли оборонятися, та кошовий *Петро Калнишевський* не велів: мовляв, не треба воюватися з Москалями, бо то—свої люде. православні христіяни.

Січ була знищена, (1775 року) Запорожці розігнані, кошового П. Калнишевського закували в кайдани і одвезли аж на Біле море, посадили там, у Соловках, у тісну муровану темницю, і він там просидів більше 20 літ, там і помер.

Часть Запорожців втікла в Туречину і завела нову Січ, в устях Дунаю.

Тим часом, як почала Росія нову війну з Турками,—царський уряд знов закликав на службу Запорожців, а потім дав їм землі на Кубані, перед Кавказом. Так почалося Кубанське або Чорноморське військо, котре й досі є.

Старі землі Запорожців цариця пороздавала своїм московським панам та Німцям.

Кінець Запорозжя.

(Пісні.)

1. Ой не гаразд Запорожці
Не гаразд вчинили,
Що степ вільний, край веселий
Та й занапали.

Наступає чорна хмара,
Іде дощик з неба.
Зруйнували Запорозжя—
Буде колись треба.

Ой чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити.
Буде добре Запорозжцям
І під турком жити.

2. „Позволь батьку—отамане
Нам до бою стати.
Москаль стане лагерьями,
А ми—курінями,

Москаль стане з палашами,
А ми з кулаками,—
Нехай буде наша слава
Поміж козаками.

—Не позволю, миле браття,
Вам до бою стати:
Однакове християнство,
Грішно вигубляти.—

„Зоставайся-ж, пан-отаман,
В Січі з писарями.

.....

5. КІНЕЦЬ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

У Польщі, як і раніш, не було ладу. Великі пани робили, що хотіли, часом між собою воювалися. Кріпкої державної власти не було, доброго війська—теж. Одна партія панів, борючись з другою, кликала на поміч Москалів, друга—Німців. Сусідні держави звикли мішатися у польські діла, звикли „помагати“ Польщі.

Не хотіли Польські пани поступитися на користь простим людям, поспільству, тільки про свій інтерес дбали. Не хотіли Поляки—католики поступитися на користь людей православних. Через те в Польщі було безладдя, гайдамацькі повстання, котрі сама Польща і погасити не мала сили, кликала на поміч Москалів.

Сусідні держави так звикли „помагати“ Польщі, утихомирювати польські бунти, що зважилися і зовсім розділити Польщу між собою. При розділах (1772—1793 р.) до Росії одійшли землі Білоруські, Литовські, Українські; до Німеччини (Прусії) одійшли землі коронні Польські; до Австрії одійшла Галичина (Українська і Польська).

Так перед кінцем XVIII віку не стало

Польщі, Гетьманщини, Кримського царства і Запорозжя.

Росія сама запанувала на всьому просторі Східної Європи.

В тих українських губернях, що були під Польщею, zostалися пани—Поляки. Та тільки тепер, під Російськими царями, могли ці пани спокійно панувати і людей—кріпаків до роботи сміливо заганяти: російський уряд мав сильну поліцію і військо, умів примусити людей коритися панам і спинити бунти. Людям зоставалося тільки плакати і коритися ходячи в ярмі панської неволі.

Після зруйнування Січі.

(Пісня).

Ой під городом за Полтавою
Та висока могила.
Там полягла козацькая слава
І згинула Україна.
Ой ізібралися усі генерали
В государській палаті:
«Ой як-би нам славних Запорозжів
В пікенири забрати?»
А запорозжці догадливі хлопці
Сю раду зачули,
Подумали та поговорили
Та за море махнули.
«Ой вернітєся, та милєє браття,

Вже жита поспівають.“

— „Не вернемся, вже не вернемся,

Хоч нехай полягають.

Ой тоді вже ви нас побачите

Ой у своїй хатині

Як вернеться Гетьманщина

В нашої Україні.“

Ой у степу високі могили

Стоять та сумують.

Ой десь наші славні запорожці

За морем панують.

Над могилами.

Гомоніла Україна,

Довго гомоніла;

Довго, довго кров степами

Текла, червоніла.

Текла, текла, та й висохла.

Степи зеленіють;

Діди лежать, а над ними

Могили синіють.

Та що з того, що високі?

Ніхто їх не знає,

Ніхто щиро не заплаче,

Ніхто не згадає.

Тільки вітер тихесенью

Повіє над ними,

Тільки роси ранесенью

Сльозами дрібними

Їх умиють. Зійде сонце,

Осушить, пригріє.

А онуки?— їм байдуже,—

Жито панам сіють.

Початок відродження.

1. ПЕРШІ ПРАЦІВНИКИ ВІДРОДЖЕННЯ.

Як утратила Україна свої державні права, всі свої уряди і суди, свої школи, як не стало ні Гетьманщини, ні Запорозжя, то здавалося, що народ Український скоро зовсім зникне, забуде свою мову, своє ім'я. Так думали наші пани, і почали пильно вчитися московської мови, кинулися служити в московських урядах, стали чужими своєму народу. Так стало, що на Україні була «панська» (російська чи московська) мова і—«мужича» мова, — наша рідна, українська. Як колись наші пани поробилися поляками, щоб разом з ними панувати над нашими людьми; так потім наші нові пани поробилися «руськими» (москвитями), щоб краще над людьми панувати.

Та ще жило українське слово, ще народ наш мав великі скарби словесні в піснях, думах переказах, зберігав ще давні гарні обряди та звичаї. Так багато гарних народніх пісень не має ні один народ у Європі. У народ-

ній поезії, в слові зберігалися думки й надії, все те, що народ з давніх давен здобув своїм хистом і розумом, своєю боротьбою і жертвами.

По селах ходили сліпі *кобзарі*, бандуристи, співали історичні пісні—*думи*, що в їх оплакано нашу старовину: про боротьбу з Татарами, Турками, Ляхами; про лиху неволю в Туречині; про «дуків-срібляників, що за ними нігде бідному козакові стати і коня погастити», і інші. В інших піснях згадувалося про славу давніх часів, про великих і славних борців, про Сагайдачного, Хмельницького, Перебийноса, Залізняка.

Знайшлися вчені люде, що почали ті пісні і думи записувати, друкувати. Тоді і вченим видно стало, які-то великі і цінні скарби словесні має простий, «мужичий» народ.

Знайшовся чоловік, що написав гарною, простою українською мовою, гарними віршами цілу книгу. Се був *Іван Котляревський* у Полтаві, а книга його зветься—*Енеїда*. Вона вперше була надрукована року 1798-го. Ото й був початок нового українського письменства. (Старе наше письменство вживало мову більше церковну, і до кінця XVIII ст. завмерло).

В своїй веселій книзі, *Енеїді*, Котляревський розказує про давніх Троянців, як во-

ни тікали з своєї рідної, зруйнованої Трої, і описує їх так, наче се були наші люде, Запорозці, з нашими звичаями. Далі Котляревський написав ще два твори для театру: «Наталка-Полтавка» і «Москаль-Чарівник». Так почався новий український театр.

У своїх творах Котляревський виявив красу і силу української мови, а разом з тим показав освіченим людям, скільки доброго живе в звичаях і думках простих людей, в убогих селянських хатах.

Скоро потім явилися й інші дотепні люде, що писали гарні твори мовою українською, напр., П. Гулак-Артемівський, професор у Харькові. Він писав віршами байки, пісні. Там-же, в Харькові, жив Грицько Квітка (Основ'яненко) що перший почав писати українські повісті з життя селян, дуже гарні; писав він і твори драматичні (для театру). Євген Гребінка (на Полтавщині) писав гарні українські байки-приказки.

Та ще тоді зовсім мало було людей, здатних до роботи для відродження українського слова, освіти. Народ ще був в неволі, пани помосковилися, школи були московські, та й тих було зовсім мало.

На черзі ще стояла велика боротьба з

найбільшим тодішнім лихом—з кріпацькою
неволею, з панщиною.

Пісня про панщину

Добре-ж було, добре
Нашим батькам жити,
Що не знали наші батьки
Панщини робити.
А тепера в неділеньку
В усі дзвони дзвонять,
Осаула з козаками (панськими
слугами)

На панщину гонять.
Була Польща, була Польща,
Та стала Росія,—
Не одбуде син за батька
(роботи),

А батько за сина.
Ой побила тепер-же нас
Лихая година.

2. ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

Небагато часу проминуло, відколи перші
працівники почали протоптувати стежку для
українського слова, як уже залунав голос ве-
ликого співця і пророка України, *Тараса*
Шевченка. Він народився (25 лютого 1814 р.)
в кріпацькій неволі і в великій нужді, у с.
Моринцях Київської губ. Батько і мати його,

зморившись на панській роботі, рано померли, zostався Тарас малим сиротою, попихачем людським. Пас вівці та свині, спитувався вчитися письма у п'яного дядка; ходив і до маляра вчитися малювати, та скрізь йому не щастило. Пан узяв його собі для услуги, за хатнього «козачка», і з ним усюди їздив, куди сам їхав. Помітивши, що хлопець має дотепність і хист до малярства, віддав його до маляра у Варшаві. Потім, переїхавши у Петербург, пан віддав, там Шевченка до простого маляра. Тоді пани часто так робили: віддавали своїх молодих кріпаків учитися того чи иншого ремесла, щоб то були панові свої малярі, музики і т. д.

У Петербурзі стрів молодого Тараса земляк його Сошенко, познайомив з письменником Гребінкою та иншими земляками. Вони помогли Тарасові учитися, давали йому книжки. Придивившись, який він дотепний парубок, вони викупили його від пана, при допомозі добрих людей (поета Жуковського, артиста маляра Брюлова і ин.) Прийняли Тараса вчитися до академії художеств (вищої малярської школи). Було тоді Тарасові вже 24 роки.

Воля дала душі Тарасовій крила, в тій душі з новою силою проснулися згадки про

милу Україну, про сліпих кобзарів, про Гайдачину, гетьманів. Почав Тарас складати пісні. Як прочитали ті пісні земляки, то побачили, що ніхто ще ніколи не писав так гарно по український. Рок 1840 вийшов перший «Кобзар», книга поезій Шевченка. Як дійшла ася книга на Україну, то дуже захопила освічених земляків. Рідне слово в устах Шевченка зазвучало так голосно, що розбудило людські душі. Скоро вийшла друга книжка Шевченкова «Гайдамаки».

Скінчивши науку, Тарас поїхав на Україну. Тут його стрічали й вітали з великою пошаною, як найславнішого поета. Гостював він більше на лівім боці Дніпра, у бувшій Гетьманщині, бо тут було і немало освічених українців. А на тім (правім) боці zostавалися в неволі й оборотні сестри, пани-ж там були здебільшого з Поляків. Одвідав Тарас і своїх рідних, пожурився, і поплакав з ними.

З поезій Т. Шевченка.

І світає, і смеркає,
День Божий минає,
І знову людство млений,
І все спочиває.
Тільки я, мов воячий,
І день, і ніч плачу
На розпутьях великодушних,

І ніхто не бачить,
 І не бачить, і не знає;
 Отлухли, не чувають,
 Кайданами іміняються,
 Правдою торгують,
 І Господа зневажають,—
 Людей запрягають
 В тяжкі ярма; орють лихо,
 Лихом засіввають.
 А що вродить?—Побачите,
 Які будуть жнива!
 Схаменіться, не долюди,
 Діти юродиві.
 Подивіться на рій тихий,
 На свою Вєррїну;
 Полюбіте щирим серцем
 Велику руїну.
 Роскуйтеся, братайтеся.
 У чужому краю
 Не шукайте, не питайте
 Того, що немає
 І на небі, а на землі тільки
 На чужому полі.
 В своїй хаті своя правда,
 І сила, і воля!
 Схаменіться! будьте люди,
 Бо лихо вам буде:
 Роскуються незабаром
 Заковані люде.
 Настане суд, заговорить
 І Дніпро, і гори,
 І потече сторіками
 Кров у синє море

Дітей ваших. І не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки проклинетесь
Своїми синами.
Умийтеся! Образ Божий
Багном не скверніте!
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать.
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко, глибоко.
Дізнаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять,—і премудрих
Немудрі одурять....

Обніміте-ж, брати мої,
Найменьшого брата;
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословіть дітей своїх
Твердими руками
І обмитих поцілуйте
Вільними устами.

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава Україні.

І світ ясний, не вечірній
Новий засіяє.
Обніміться-ж, брати мої,
Молю вас, благаю.

3. БОРОТЬБА ЗА ВИЗВОЛЕННЯ.

Придивившись наново до тодішнього лиха,—до кріпацької неволі, Шевченко виступив у своїх поезіях з небувалою силою слова проти того лиха. Огненими словами, повними жалю, смутку і гніву, закликав він земляків своїх покаятися, визволити братів своїх та разом з ними визволяти Україну, підняти її з занепаду, приниження і сорому неволі.

Знайшлися й товариші у Шевченка, щирі душі, що словом його захопилися і почали гуртом дбати про визволення. Гурток той звався „Братством св. Кирила і Методія“ (первоучителів словянських). До братства належали молоді, освічені люде, що брали близько до серця долю народню. Основував братства *Микола Костомаров*, славний потім історик, з товаришами. Близько до їх стояв славний письменник П. Куліш. Кирило—Методієвське братство дбало про те, щоб вести проповідь визволення кріпаків, а також визволення цілої України. Братчики хотіли, щоб усі народи Словянські (Поляки, Болгари, Серби і

инні)) буди вільні, та щоб усі вони жили в добрій згоді і в союзі між собою, утворивши вільну союзну державу ((федеративну республіку)).

Знайшовся лихий чоловік, доніс на братчиків в начальству Шевченка, Костомарова, Куліша та інших їхніх товаришів взято під арешт (1847 рр.) і із заслано по далеким сторонах. Шевченка царь (Микола I) приказав віддати в салдати на вєсє ввік, заборонивши йому писати й малювати. Тоді салдатеька служба була дуже важка, служили в їй по 25 літ; солдати були, як невольники.

І знов опинився Тарас у неволі, без надії на визволення. Його товаришів покарали не так тяжко, та й вони були налякані, і їм не можна було вести далі і розпочату роботу.

Була нещаслива для Росії Кримська війна, як вояки подужали російське військо. Під той час виявилось, наскільки застарілі і нікчемні порядки в Росії, як її гнітить неволя. Нікому не вільно було дбати про громадське добро, сам царь з поліцією, та жандармами мали про все дбати, за всім доглядати. Усюди була теж несправда і неволя, а хто сміливим, правдивим словом озивався, того саджали в тюрму.

Після війни царському уряду уже не вда-

лося: заткнути всім рота. Почалися заходи ко-
ло визволення кріпаків і заведення кращих
порядків.

Тоді добрі люди уупросили ууряд пуустити
на волю Шевченка. Та не довго він після то-
го прожив, років три; діждавшись визволення
з кріпачтва своїх рідних і всіх кріпаків, він
помер (26 лютого 1861 рр.) Поховали його на
горі над Дніпром, близько Канева (Київ-
ської губ).

Тим часом, у початку шестидесятих ро-
ків минулого століття, зібралися у Петербур-
зі (там було вільніше) українські учені пи-
сменники, почали видавати перший україн-
ський часопис «Основа» і всіякі книжки. На
Україні (в Києві, Полтаві, Чернігові і по ин-
ших місцях) завелися невеликі громадки, то-
варства українські, котрі дбали про освіту
народню, заводили школи, бібліотеки, музеї.

Вся та робота дуже скоро спинилася рр.
1862—63 почалися нові утиски, заборони
на українське слово. Видатніших людей пови-
силали на чужину. Літ через десять після
того наново була розпочата робота в Києві,
там відновилася громада українська, почалася
робота наукова і про освіту. Та й нові царський
уурад перервав ту роботу, заборонив її; забо-
ронив видавати книжки, писані українською мо-

вою, і не можна було видати ні букваря нашого, ні Євангелія, ніякої книги про потреби хазяйські, про здоров'я абощо. До таких нечуваних утисків Українці дожили через те, що не мали тоді сили: темний народ не знав сам, кудю йому йти і чого добиватись, а люде, що здобули собі науку, здебільшого були чужі народу своєму, бо вже помосковилися, свого рідного слова відцуралися, і вже не знали, хто вони, чії сини. Мало дуже тоді було таких людей, що свого народу не відцуралися і дбали про його визволення. А коли їх було мало, то їх легко було придушити.

4. ВІДРОДЖЕННЯ В ГАЛИЧИНІ.

Як сусідні держави ділили Польщу, то Галичина досталася Австрії. В східній частині Галичини живуть Українці (зовуть себе по давньому Русинами або Русинами-Українцями). У західній же частині Галичини живуть Поляки. За тих часів, що вся Галичина була під Польщею, пани всюди стали поляки, так що Українці були тільки прості селяни дрібні, міщани та духовні.

Зпочатку Австрійський царь (цісарь) був прихильний до Русинів, хотів поробити їм усякі полегкості, зменшити їхні обов'язки

до панів, завести добрі школи. То скоро той царь помер, а далі Польські пани успіли підобритись Австрійському урядові і запанували в цілій Галичині.

Ще трохи Русинів зосталося за Карпатськими горами, в Угорщині. Там над ними Угорські пани панували. Трохи вільніше було тим Русинам, що жили в Буковині (сусідній землі з Галичиною). Земля та колись, разом з Молдавією, підлягала Туркам, потім одійшла до Австрії.

Мало було між Русинами в Галичині людей освічених, а які й були між духовенством, то й ті здебільшого вживали мови польської. Коли хто й писав нашою мовою, то не живою, не такою, як люде говорять, а церковною, або мішаниною церковної, української і польської мови. Людям було тяжко такою мовою повчатися, та й не було кому гаразд навчати. Живою народньою мовсю почали в Галичині писати тільки в тридцятих роках минулого століття (М. Шашкевич з товаришами).

Року 1848 сталися революції в державах Західньої Європи,—у Франції, Германії, Австрії. Галицькі Поляки теж брали участь у революції, дбаючи про відбудування старої Польщі. Русини не мали причини помагати Полякам, були вірні урядові, і через те він

був тоді прихильний до Русинів. Русини скликали «головну раду», почали видавати часопись «Зоря Галицька», домагалися відділення східної, української частини Галичини від західної Польської. Та Русинам не допомогла їхня вірність урядові: як тільки революція затихла, уряд занедбав їх, і Польські пани знов запанували в Галичині.

Все-ж під час революції 1848 року в Галичині впало кріпацтво, люде стали вільні. Пізніше було заведено вільницький лад державний в Австрії (конституцію).

Трудно було убогим і темним Русинам жити і боротися, бо Польським панам належали і великі маєтки (землі), і уряди, і суди; Поляки все намагалися спольщити Русинів, не давали їм розвиватися. Тяжко було людям, то вони з надією поглядали на Росію, що може вона їх вирятуює.

Тим часом у Галичину доходили з Російської України книжки й звістки; часом і українські діячі в Галичину навідувались, подаючи надію, що увесь народ український в Росії і в Австрії встане до нового життя, утворить свою культуру, скине ярмо неволі.

Як наново збільшилися утиски на українство в Росії, українські діячі використали вільниці, конституційні порядки Австрії, щоб

там, у Галичині, оснувати осередки української освіти і письменства. Для того було założено у Львові „товариство імени Тараса Шевченка“ (1873 р.), котре завело свою друкарню і розпочало усякі видання. Пізніше се товариство перетворилося в велике і поважне наукове товариство, пустило в світ багато дуже цінних наукових творів. В товаристві працювали учені з України Російської і Австрійської.

Трохи раніш (1868 р.) засноване було у Львові товариство „Просвіта“, воно згодом розвинуло широку діяльність, мало десятки відділів (філій) по городах і містечках, сотні читалень по селах; випустило багато книжок для науки народу.

Окрім того, засновані були в Галичині товариства хліборобські, кредитові і т. д. Робота громадська довго була млявою, але де-далі ставала жвавіщою, в міру того, як наростала своя інтелігенція, вивчена в своїх, українських школах. Де-далі більшало число українських гімназій, та інших шкіл, хоч Поляки тому прстивилися. Хоч як тяжко було боротися супроти Поляків, а все-ж Галичина стала єдиним місцем, де українська освіта, культура, українське громадське життя справді жили і розвивалися, захоплюючи людські маси.

Як була заборонена в Росії всяка українська робота (р. 1876), то в Києві виникла думка видавати українські видання за границею, щоб у тих книжках та часописах рятувати справу Українського народу, вияснити усякі питання про його потреби. Київський професор *Михайло Драгоманов* поїхав за-границю і з доручення Київської громади розпочав там видавницьку і наукову роботу. Окрім книжок мовою українською, Драгоманов писав книжки про Україну іншими мовами, щоб знали інші народи про те, в якій неволі зостається народ наш. Думки і праця Драгоманова залишили великий слід серед Українців як у Галичині, так і в Росії. В своїх писаннях він вияснював, яка-то шкода буває народові, як його покине інтелігенція (освічені люде), підслужити чужому, багатшому, пануючому народові. Навчав він, що найкращий лад у державі мусить бути такий, щоб кожна країна сама собою правувалася (була автономна) і щоб усі країни і народи, вільні і рівні, склали одну спілку, для того, щоб разом вести спільні справи. Се був дальший розвій думок Кирило-Методієвського Братства.

Нові часи.

1. НАРОДНЯ ДОЛЯ ЗА НОВИХ ЧАСІВ.

Проти кріпацької неволі боролися найкращі люде на Україні і в цілій Росії. Сам народ, кріпаки, не хотіли вже терпіти неволі, бунтувалися так, що пани не могли вже спокійно панувати над людьми. Пан не був спокійний ні за своє добро, ні за своє життя. Непокірних кріпаків віддавали на тяжкі кари, та се вже не помагало. Треба було думати про визволення.

Поки було кріпацтво, люде мали для своїх потреб панську землю, а замісто арендної плати одробляли панові,—робили на тій землі, що була в панських руках безпосередно. Так половину днів на тиждні робили люде на себе, а другу половину—на пана. Пан їм нічого не платив за роботу, а вони не платили панові за землю, котру в своїх руках мали. Разом з тим панові належало право порядкувати життям людей, судити їх і карати, і се

було найбільше лихо. Бо пан, звичайно, порядкував і судив так, як йому вигідніше, а дуже часто знущався з людей, коли був недобрий та бачив, що йому все можна, все дозволяється, а люди оборонятися не можуть. Окрім отого одробітку за землю, пани накладали ще всякі інші повинності: возити дрова, постачати підводи, прясти прядиво, ткать полотно, постачати курей і багато де-чого іншого.

Люде чули перекази старих дідів про те, як пани колись здобули собі землю ту, що за неї доводилося робити на панів. Через те люде вважали, що земля належить панам не по правді і що одробляти за землю несправедливо.

Коли вже далі не можна було вдержати кріпацтво, воно було скасовано (19 лютого 1861 року). При тому одійшли до селян *наділи* за дорогий викуп. Наділи були малі, а як згодом людей намножилося, то й зовсім трудно стало прожити з тих наділів. Часть бувших крепаків і зовсім не дістала наділів: се ті, що до 1861 року не вели свого окремого хазяйства, а працювали в панських економіях і звалися *дворові*.

Після „волі“ 1861 року люде вірили, що ще буде „друга воля“, що людям дано буде більше землі, що вся земля, яку вони оброб-

ляють, достанеться їм; а разом з тим настануть кращі, вільніщі порядки.

Тим часом доводилося платити викупну плату за наділи, окрім того, поземельне і *подушне* (з кожної душі), котрого не платили пани-дворяни, чиновники і духовні.

Трудно було прожити, то люде ходили тисячами щороку на заробітки—у Таврію, на Дін, на Кубань. Багато й переселялося у чужі сторони. Спершу залюднили, заселили степи до Чорного моря й до Кавказу. Так степи над Чорним морем знов почав орати український хлібороб, як се було ще за 1000 літ перед тим, ще тоді, як дикі кочові орди з Азії не одіпхнули наших людей з степу.

За нових часів, як уже степи сі були залюднені, переселенці йшли здебільшого за Волгу, на Урал, в Сибір, Середню Азію і на Далекий Схід. Розселяючись усюди, наші люде займали собі степову чорну землю, до якої звикли в себе дома; а в лісових сторонах оселялися більше Великоруси.

З Галичини переселялися здебільшого в Америку, і там наших людей живе більше мільона. Вони мають там свої товариства, церкви, школи, часописи.

Усіх Українців налічують тепер до 35

миліонів. З їх на самій Україні в Росії, при купі, живе більше 25 миліонів; в Галичині, на Буковині і в Угорщині живе до 5 миліонів інші-ж розселені в суміш з іншими народами, близько й далеко, в Європі, Азії і Америці.

Після «волі» заведені були в Росії де-в чому нові порядки.

Так, заведені були *земства*, щоб народ сам, через своїх виборних, дбав про місцеві громадські справи: будування шляхів, лікарень, шкіл і т. д. Та тільки в земстві надано найбільше право панам та багатим людям. І такого земства не було заведено на правім боці Дніпра, бо там пани—здебільшого Поляки, котрим російський уряд не хотів попускати прав, а простим людям не хотів віддати переваги в земстві.

Була заведена *загальна військова повинність*, щоб усі люде, всякого стану, однаково одбували тую повинність. Перед тим де війська брали простих людей, а з панів і чиновників не брали. Служба військова була тоді дуже тяжка і довга,—25 літ. А як заведена була загальна повинність, то служба покоротшала дуже.

З того часу перестали скликати на війну козаків у бувшій Гетьманщині. Останній

раз Україна бачила своє козацьке військо року 1863, як його посилали проти Поляків, котрі тоді були почали повстання.

2. ЗРІСТ УКРАЇНСТВА.

Хоч як тяжко було працювати українцям під заборонами, проте в останні десятиліття помітно зростала українська робота, письменство, наука.

В початку вісьмидесятих років розцвів український *театр*. (Він почався давно, та не було окремих, постійних українських театральних товариств). Найкращі артисти українські здобувши дозвіл, основали перше українське театральне товариство і здобули для українського театру добру славу. Після того діла се невпинно росло. У ті часи, коли не було українських часописів, та й книжок було мало,—тільки в театрі слово наше лунало прилюдно.

Тим часом зростало українське *письменство* (література) появлялося все більше талановитих письменників, поетів, повістарів, і вони притягали до себе увагу більшого числа людей.

Галичина служила захистом і пристановищем для української думки, науки і письмен-

ства, за тих часів, коли в Росії те все заборонялося. Загартовані в боротьбі за народне право, Українці в Галичині були живим прикладом і зразком для Українців у Росії. Коли тут не можна було видавати часописів, то вони виходили в Галичині і тайно провозилися в Росію.

Разом з тим зростали тайні товариства, громади, партії, котрі дбали про відродження України, про те, як здобути волю, як забезпечити потреби роботящих мас народніх. Все те робилося тайно від уряду, бо уряд нічого того не дозволяв і за те тяжко карав.

Тяжко було жити в Росії усім народам. Боротьба за вільність, за кращі, справедливіші порядки велася довго. Аж року 1905, після нещасливої для Росії війни з Японцями, почалася *революція*. Царь мусів видати маніфест про забезпечення вільностей (17 жовтня 1905 року). Проте уряду державі зоставався у старих руках, і він дбав про те, якби все залишити по старому. Народ мало ще розумів, що йому робити, як йому за вільність стояти. Почалися розрухи, безладдя, погроми. Уряд почав гасити ті розрухи, а разом з тим загасив і початки вільности.

Отже під той час впали заборони, що так довго давили українське слово. Стало можна

закладати просвітні товариства (котрі скоро уряд позакривав) і видавати книжки та часописи,—своїм рідним словом до народу озиватися. Невеликі то були придбання, а потім виявилось, що те все дуже поширило українську свідомість, поширило думки про те, чого Українцям треба. Освічені люде, особливо з молодших, почали вертатися до свого народу, до праці для його.

3. ВІЙНА І ВИЗВОЛЕННЯ.

Як почала виявлятися більша сила українства, поширшала українська робота, то знов загострилася і боротьба проти українства. Боровся, на скільки міг, уряд державний, але боролася також і та інтелігенція (з Росіян і з своїх-же, зросійщених людей), котра хотіла, щоб народ наш забув свою мову, своє ім'я, щоб він помосковився. Звикли панувати над нашим народом, то хотіли й надалі те панування забезпечити, закріпити і бачили, що вже настає останній час: як зараз не задушити українства, то вже не доведеться задушити його ніколи. Бо вже народ почав просипатися, а як проснеться, то своє візьме.

Ворогам українства здавалося, що якби не було вільного притулку в Галичині для

українського життя, то легше було б знищити українство в Росії. Але Галичина в чужій державі, туди не досягали руки російського уряду, не можна було там знищити українські школи, товариства, або взяти до арешту людей. Вороги нашого народу ждали війни з Австрією, щоб здобути Галичину.

Війна почалася року 1914. Галичина (східна, українська) була завойована. Тоді почалося нищення усього українського—в Галичині і в Росії разом. В Галичині зруйновані були українські товариства, бібліотеки, музеї, школи, попалені українські книжки, шкільні підручники,—їх палили цілими стогами. Часописи були закриті, освічених людей сотнями і тисячами брали до арешту, тягали по тюрмах і висилали в Сибір.

Тоді-ж і в Росії закриті були всі українські часописи, видавництва, а видатних діячів-Українців почали теж брати до арешту, висилати на чужину. Так перервалася всяка українська робота.

Та не надовго тієї перемоги стало. Бо вже минулися ті часи, коли з народу нашого можна було так знущатися. Уже немало було людей свідомих і сміливих, що не хотіли тій неволі коритися.

Тим часом війна пішла далі для Росії

нешчасливо. Військо мусіло з Галичини відступити. Пішли по всьому світу нарікання на ту нелюдську жорстоку роботу, яку вів російський уряд у Галичині.

Безладдя, яке було здавна в Росії, темнота і неволя,—все те виявилось ще більше під час війни. Все те привело до *нової революції*, 1917 року. Царь мусів зректися престолу, старий уряд упав, настала воля. В революції, в здобуванні волі, велику участь брали Українці.

Українці почали зразу-ж велику роботу, щоб забезпечити вільність свого народу. При тому виявилось, що сила свідомого українства дуже зросла, так що з кожним днем більшали й міцнішали українські організації, спілки товариства, партії. Заклалася *Українська Центральна Рада* з виборних від селян, робітників, війська, усяких українських товариств і спілок. Центральна Рада взяла на себе, іменем народу, утворення нового, вільного ладу на Україні. Народ Український признав Українську Центральну Раду вищим органом влади на Україні.

Так Україна здобула собі волю і почала творити наново той лад, котрого добивалася здавна. Той лад зветься *автономією*,—правом народу самому порядкувати своїми справами,

самому собі закони давати, уряди і суди свої заводити.

Під час великого безладдя в Росії, розрухів і усобиць, рятуючи Україну від того безладдя, Українська Центральна Рада взяла в свої руки всю владу і оповістила своїм універсалом (7 листопаду 1917 р.), що Україна стає вільною республікою, не пориваючи звязку з Росією. При тому в універсалі були забезпечені права і інтереси всіх роботящих людей на Україні, селян-хліборобів і всіх робітників. Забезпечені були і права інших народів, що живуть на Україні.

1917. XI. 14.

Зміст.

	Стор
Передмова	3
I. Про давні часи.	
1. Слов'яни	5
2. Стародавнє життя	6
3. Віра.	9
II. Велика Київська держава.	
1. Місто, город.	15
2. Перші Київські князі	16
3. Володимир і Ярослав.	25
III. Занепад Київської держави.	
1. Лихі сусіди	29
2. Усобиці князів	30
3. Суздальська Русь	33
IV. Татарський погром.	
1. Татари або монголи	41
2. Татари завоювали Московщину і Україну	42

V. Галицько-Волинська земля.

1. Зріст Галицько-Волинського князівства.	45
2. Занепад Галицько-Волинської держави	46

VI. Україна під Литвою і Польщею.

1. Литовський народ	47
2. Литва і Польща	48
3. Польське панування на Україні	51
4. Церковна Унія	53
5. Українці обороняють свої права	55

VII. Українське козацтво.

1. Початки козацтва	57
2. Січ Запорозьська	59
3. Війна з турками і татарами.	62

VIII. Козацька боротьба за віру і за народні права.

1. Козаки і Польща	73
2. Козаки обороняють віру	75
3. Козацькі війни з поляками	78

IX. Московська Русь.

1. Зріст Москви	83
2. Московське царство	84
3. Смутні часи в Московщині	86
4. Московщина зміцніла	88

Х. Визволення України з під Польщі.

1. Богдан Хмельницький	89
2. Перші перемоги Хмельницького	90
3. Дальша війна Хмельницького з поляками	95

ХІ. Прилучення України до Московського царства.

1. Переяславська угода	103
2. Гетьманщина	105
3. Останні діла і смерть Б.Хмельницького	109

ХІІ. Усобиці—Руїна.

1. Гетьман Виговський	113
2. Руїна	115

ХІІІ. Боротьба за вільність і втрата її.

1. Нові пани	117
2. Іван Мазепа	120
3. Семен палій	122
4. Шведська війна	124

ХІV. Занепад України.

1. По Шведській війні	131
2. Гайдамачина	134
3. Кінець Гетьманщини	137
4. Кінець Запорозжя	139
5. Кінець Польської держави	142

XV. Початок відродження.

1. Перші Працівники відродження	. 145
2. Тарас Шевченко	. 148
3. Боротьба за визволення	. 153
4. Відродження в Галичині	. 156

XVI. Нові часи.

1. Народня доля за нових часів	. 161
2. Зріст українства	. 165
3. Війна і визволення	. 167

БІБЛІОТЕКА
ЛЬВ. ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Друкарські помилки:

Стор.	надруковано	треба
17	Аскильд	— Аскольд
25	князювти	— князювати
87	війско	— військо
106	обувати	— одбувати
154	с лдати	— салдати

Дружеский полк

Имя	Возраст	Служба
Александр	17	Пехота
Василий	25	Пехота
Григорий	32	Пехота
Иван	40	Пехота
Олег	100	Пехота
Сергей	101	Пехота

Незабаром вийдуть з друку:

1. Мод. Левицький. Язык, нарѣчје или говор?
2. І. Франко. Поеми.
3. . . . Похорон.
4. І. Нечуй-Левицького. Старосв. батюшки та матушки.
5. . . . Біда бабі Палажці.
6. Г. Коваленко. Початковий курс української історії для початкових шкіл.
7. Н. Романович. Життя людське.

Готуються до друку:

1. І. Франко. Учитель.
2. . . . Хрещення Володимира (з чеського).
3. Манжура. Поезії.
4. Джіованіо. Спартак.
5. О. Левицький. Волинські оповідання.
6. Г. Коваленко. Про Будду.
7. . . . Про Арабів і Магомета.
8. А. Кащенко. Історія Війська Запоріжського.
9. І. Нечуй-Левицький:
10. . . . Бурлачка.
11. . . . Чортяча спокуса.
12. . . . Перші Київські князі.
13. . . . Татари і Литва на Україні.
14. . . . Унія і Петро Могила.
15. . . . Голодному і опеньки м'ясо.
16. С. Чернасенко. Про небо. I і II частини.
17. . . . Діткам. Казки.
18. О. Левицький. Полтавські оповідання.
19. . . . Шкільні спогади.

5,10 (1986)

РА

2737

4236

~~4444~~

1075

20. Проф. М. Сумцов. Леонардо да-Вінчи.
21. . . . Історичні зразки українськ. літер. єднання.
22. . . . Слобідсько - україн. історичні пісні.
23. І Франко. Перехрестні стежки.
24. . . . Для домашнього вогнища.
25. І. Франко. Батьківщина і інші оповідання.
26. . . . Зів'яле листя.
27. . . . Украдене щастя.
28. . . . Данте Аліґ'єрі.
29. . . . Сім казок.
30. М. Левицький. Твори т. I.
31. . . . Твори т. II.
32. В. Степовий. Запорозький зімвник М. та З. Левицьких переклади.
33. Т. єж. Даґійщина.
34. . . . Вдосвіта.
35. А. Сінклер. Нетри.
36. Куліш Михайло Чернишенко. Історичне оповід.
37. Історія Риму.)
38. Історія Болгарії.) Пишуться по замовленню.
39. М. Гоголь.) Перекладаються на українську
40. Тургенєв.) мову.

Замовлення на книжки треба робити на головному складі: м. Черкаси, на Київщині, Олександрівська вул., № 104, Видавництву „Січ“.

Упаковка і преси́лка у всіх випадках відноситиметься на кош́т замовців.

Ціна ~~2~~ парб.
(31.50к.)

ГРИЦЬКО КОВАЛЕНКО.

ОПОВІДАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.

№ 27.